

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЧЕРНИХ ГЕННАДІЙ АНДРІЙОВИЧ

УДК 316.25:304.04

**ВІДОБРАЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ
ПРАКТИК В СУЧАСНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ**

Спеціальність 22. 00. 01 – теорія та історія соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Науковий керівник
Судаков Володимир Іванович,
доктор соціологічних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК В АНАЛІТИЧНОМУ ОГЛЯДІ	12
1.1. Індивідуалізація соціальних практик в дослідженнях зарубіжної та вітчизняної соціології	12
1.2. Концептуальні підходи до визначення змісту понять «індивідуалізація» та «соціальна практика»	18
1.3. Міждисциплінарний рівень досліджень процесу індивідуалізації соціальних практик	47
Висновки до розділу 1	52
РОЗДІЛ 2. СУПЕРЕЧНОСТІ СПОСОБІВ ТА МЕХАНІЗМІВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ В НЕКЛАСИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ КІНЦЯ ХХІ-ГО ТА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	58
2.1. Методологія досліджень способів та механізмів індивідуальної активності в неklasичних соціологічних теоріях кінця ХІХ-го та першої половини ХХ ст. та її особливості	58
2.2. Суперечності концептуального виокремлення онтологічних ознак поняття «індивідуальна активність» в працях Е.Дюркгейма, М.Вебера, Дж.Міда, Г.Блумера, Р.Лінтона	65
2.3. Індивідуалізація соціальних практик в концепції «відкритого суспільства» К. Поппера	74
Висновки до розділу 2	81
РОЗДІЛ 3. СУПЕРЕЧНОСТІ ПРОЦЕСУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК В НОВІТНІХ ТЕОРІЯХ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ	84
3.1. Суперечності індивідуалізації соціальних практик в теоріях	

постіндустріального та інформаційного суспільства	84
3.2. Місце соціологічних метафор «індивідуалізоване суспільство» та «суспільство ризику» при дослідженні процесу індивідуалізації соціальних практик	107
3.3 Концептуальні дилеми визначення індивідуалізації соціальних практик як соціального блага та соціальної драми в теоретичній соціології постмодерну	126
3.4. Пізнавальний потенціал концепту індивідуалізація соціальних практик	140
Висновки до розділу 3	179
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Переважна більшість сучасних науковців цілком справедливо вважає глобальну тенденцію індивідуалізації особистості в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу провідною тенденцією соціального та соціокультурного розвитку людини. Структурний вимір даної тенденції визначається диференціацією статусно-рольових взаємодій та розширенням соціальних позицій.

Індивідуалізація є причиною і наслідком фрагментації як соціальної дійсності в цілому, так і життя кожної людини. Перебіг індивідуалізації супроводжується напруженням соціальних відносин, яке відбувається через різні особистісні наміри людей впоратися з новими свободами і обов'язками. Докорінні зміни в суспільстві вимагають перегляду та розвитку існуючих теоретичних уявлень стосовно оцінок місця та ролі індивідуалізуючих факторів розвитку суспільства.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку соціології актуалізується проблема індивідуалізації соціальних відносин. Безперервні трансформаційні процеси в суспільстві, суттєві зміни у взаємодії людей, загострення онтологічних проблем соціальної реальності - все це потребує подальшого дослідження трансформацій людської активності. Люди створюють нові спільноти, які характеризуються новими стратегіями поведінки. Дослідження процесів індивідуалізації та персоніфікації особистості дозволяють соціологам перейти до більш ґрунтовного розгляду процесів становлення та розвитку соціальних практик в сучасних суспільствах. Концептуалізація способів і механізмів індивідуальної активності створюють підстави для виходу на новий рівень пояснення соціальної взаємодії і діяльності людей.

Період постсоціалістичної трансформації для країн Східної Європи характеризувався інтенсивною модернізацією західного типу, однією з ключових рис якої є індивідуалізм. Поняття індивідуалізації – далеко не нове в соціології: його можна зустріти у К. Маркса, Ф. Тьоніса, Г. Зіммеля, М. Вебера та ін. Ці автори

бачили в індивідуалізації ключовий елемент модернізації суспільств. Індивідуалізація зазвичай трактується як «вивільнення» зі звичного соціального контексту і «реінтеграція» в нові контексти при переході від традиційного до сучасного способу життя.

Дослідження процесу соціальної детермінації та соціальних наслідків егоцентричного прояву індивідуалізму здійснювались в соціології, визначаючи проблеми діяльних можливостей особистості, її статусно-рольових характеристик, конструктивних та деструктивних життєвих стратегій, ціннісних уподобань тощо. В цілому – зміст даних досліджень призвів до зміни вектору соціологічних досліджень в бік від соціального (колективного) до особистісного (індивідуального), що втілювалося в більш глибоких дослідженнях проблем людського становлення та розвитку в соціології. Можна стверджувати, що об'єктивне осмислення проблеми індивідуалізму є особливо актуальним і важливим для українського суспільства, яке рухається у напрямі подолання наслідків тоталітарного минулого, розвиваючи ідеї демократичного устрою та принципи істинного індивідуалізму як соціальної практики сучасності.

Значний внесок в наукову розробку даної проблеми здійснили у своїх роботах представники класичної соціології та соціології нового періоду розвитку. Зокрема: О. Конт, А. Токвіль, М. Штірнер, К. Маркс, Ф. Тьоніс, Е. Дюркгейм, Дж. Г. Мід, М. Вебер, Ч. Кулі, Р. Лінтон, Н. Еліас, Ф. Хайек, Г. Блумер, Е. Фромм, К. Поппер, Т. Парсонс, Дж. Гелбрейт, Р. Мертон, М. Маклюен, Д. Бел, З. Бауман, А. Турен, К. Гірц, Е. Тофлер, Ю. Габермас, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьо, Г. Дебор, Е. Гіденс, М. Кастельс, У. Бек, Дж. Александер, Ф. Вебстер, Ф. Фукуяма, Й. Масуда, В. Іноземцев, та інші відомі соціологи, які вивчали цю тенденцію в концептуальних координатах теорій постіндустріального й інформаційного суспільств, та суспільства знання. Змістовна наукова аргументація важливості вивчення процесу індивідуалізації та його соціальних наслідків була також представлена в соціологічних теоріях повсякденності таких авторів, як: А. Шюц, Г. Гарфінкель, І. Гофман, Т. Лукман, П. Бергер, М. Арчер, П. Штомпка та ін. Відзначимо також, що істотний внесок в дослідження специфічних тенденцій, споріднених з

індивідуалізацією та індивідуальною активністю, їх культурних та соціально-психологічних проявів в сучасному українському суспільстві зробили Л. Сохань, Н. Паніна, С. Makeєв, О. Куценко, О. Злобіна, В. Тихонович, Н. Соболева, І. Мартинюк, Л. Бевзенко, Л. Скокова, В. Бакіров, О. Плахова, О. Мурадян, С. Бабенко, О. Шульга.

Однак, незважаючи на значну дослідницьку увагу до даної тематики, варто зауважити, що серед усього наукового доробку важко виокремити спеціалізовані соціологічні концепції індивідуалізації як соціального процесу та прояву персонального активізму, за винятком постмодерністських соціологічних концепцій «індивідуалізованого суспільства» З. Баумана та «суспільства ризику» У. Бека, адже всі інші концептуальні підходи не повною мірою відображають особливості дослідження даного соціального процесу. Поняття «індивідуалізація соціальних практик» вперше у своєму сучасному розумінні зустрічається у роботі О. Куценко «Суспільство нерівних», та інтерпретується в контексті розгляду поняття «пізня (або висока) сучасність», позначаючи «період у розвитку «сучасних» суспільств, для якого характерні радикалізація і глобалізація основних рис сучасності, а також зростання індивідуалізації соціальних практик і загострене сприйняття ризиків». Таким чином можна зробити висновок, що у вітчизняній та світовій науковій думці відсутнє теоретичне обґрунтування індивідуалізації соціальних практик як структурного процесу, який впливає на соціальні зміни економічного, соціокультурного та політичного характеру.

Наукова проблема дисертаційного дослідження полягає у невідповідності узагальнення та систематизації соціологічних знань стосовно ідентифікації індивідуалізуючих факторів розвитку суспільства змісту індивідуалізації, дефіциті критичного аналізу суперечностей у відображенні й поясненні індивідуалізації соціальних практик в контексті класичних і сучасних соціологічних моделей. Вирішення цієї проблеми передбачає необхідність наукової рефлексії та концептуального синтезу існуючих теоретичних уявлень стосовно індивідуалізації соціальних практик в сучасних соціологічних теоріях індустріального та постіндустріального типу суспільств.

Суперечності відображення індивідуалізації соціальних практик пов'язані зі змістом інтерпретації моделей індивідуальної активності, соціальних практик та процесу індивідуалізації особистості в об'єктивістських та суб'єктивістських соціологічних теоріях, в ідеях неklasичної соціологічної традиції та у принципах сучасної теоретичної соціології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в рамках планової теми «Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції» науково-дослідної роботи факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (номер державної реєстрації 0111U00393). Особиста участь автора полягає в розробці та обґрунтуванні підрозділу планової теми, застосуванні результатів дисертаційного дослідження у розкритті параметрів соціальної активності, злочинності та установок на насилля в українському суспільстві.

Метою дослідження є здійснення ідентифікації та розкриття особливостей відображення суперечностей індивідуалізації соціальних практик у сучасній теоретичній соціології.

Відповідно до поставленої мети було поставлено такі **завдання**:

- здійснити аналітичний огляд основних концептуальних напрямів соціологічних досліджень процесу індивідуалізації соціальних практик;
- визначити характер концептуального відображення суперечностей способів та механізмів індивідуальної активності в неklasичних соціологічних теоріях кінця XIX-го та першої половини XX століття;
- систематизувати особливості відображення суперечностей процесу індивідуалізації соціальних практик в новітніх теоріях сучасної соціології;
- проаналізувати соціологічні інтерпретації індивідуалізації соціальних практик та обґрунтувати положення конституювання «індивідуалізації соціальних практик» як соціологічного концепту, відповідного поняття;

– обґрунтувати пізнавальний потенціал концепту індивідуалізація соціальних практик, аргументуючи його теоретико-методологічні можливості при дослідженні трансформацій соціального порядку в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу;

Об’єктом дослідження є пізнавальні стратегії відображення процесу індивідуалізації соціальних практик в неklasичних та сучасних соціологічних теоріях (кін. ХІХ – ХХ ст.).

Предметом дослідження є теоретичні способи та суперечності концептуального відображення індивідуалізації соціальних практик в неklasичній сучасній теоретичній соціології.

Методи дослідження. Розв’язання поставлених завдань та досягнення дослідницької мети було здійснено шляхом використання загальнонаукових та спеціальних методів: аналізу і синтезу – при виокремленні структурних елементів індивідуалізації соціальних практик; єдності історичного і логічного – для розкриття сутності змін у відображенні суперечностей індивідуалізації соціальних практик в історичній перспективі; системного аналізу – для визначення специфіки поняття «індивідуалізація соціальних практик» серед суміжних за змістом понять; історичний ретроспективний метод, який дозволяє дослідити логіку становлення й розвитку концепцій індивідуалізації та соціальних практик в соціологічному теоретизуванні; метод концептуалізації для уточнення соціологічного змісту поняття «індивідуалізація соціальних практик» та метод формалізації для визначення специфіки й основних принципів суб’єктивістського підходу в аспекті його застосування до аналізу напрямків сучасного соціологічного теоретизування; метод компаративного аналізу для співставлення концепцій об’єктивістських та суб’єктивістських соціологічних теорій в напрямку обґрунтування вибору об’єкту дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. В дисертаційній роботі отримано обґрунтовані результати, з яких найбільш суттєвими, що характеризують новизну дослідження і особистий внесок автора, є наступні:

Вперше:

– на підставі здійсненого аналізу основних концептуальних напрямів соціологічних досліджень процесу індивідуалізації соціальних практик надана аргументація того, що, застосувавши концепцію методологічного індивідуалізму як теоретико-методологічної основи вивчення суперечностей індивідуалізації соціальних практик можна встановити специфіку прояву даного процесу, фактори й механізми його реалізації, тенденції розвитку та формування. Визначено засади конструювання дослідницької моделі інтерпретації індивідуалізації соціальних практик через поняття: індивідуалізм, індивідуальна активність, персоналізація, соціальні почуття, експектації, легітимація, соціальна структура, соціальний порядок тощо, що дає змогу розвитку концепції методологічного індивідуалізму та створенню загальної теорії індивідуалізації в сучасній соціології;

– здійснивши систематизацію особливостей відображення суперечностей індивідуалізації соціальних практик в сучасних соціологічних теоріях – виокремлено та визначено ключові суперечності відображення даного процесу в сучасному соціологічному дискурсі, що відбивають зміну балансу між персоніфікованими, колективними практиками. Інтерпретація індивідуалізації соціальних практик відбувається в межах об'єктивістських та суб'єктивістських соціологічних теорій. Доведено, що на відміну від концептуального відображення в об'єктивістських соціологічних теоріях, які у дослідженні індивідуалізації соціальних практик переважно обмежуються поєднанням біологічного та соціального, суспільних відносин, соціального порядку, колективної поведінки тощо, не розглядаючи проблему індивідуальної свободи особистості, суб'єктивістські соціологічні теорії виходять на більш глибокий рівень пізнання даного процесу та розширюють дослідницький простір індивідуалізації соціальних практик, виокремлюючи проблеми ринку праці, трудових відносин, сфер інформаційного розвитку, цінностей інтелектуального розвитку та сфери послуг; персоніфікованих практик, персоналізації, коммодифікації, меритократії, зростання соціальної напруженості та розгортання соціальних ризиків тощо, ставлячи особистість у центр уваги;

– запропонована типологізація нових концептуальних уявлень щодо особливостей теоретичних інтерпретацій та теоретико-методологічного обґрунтування пізнавального потенціалу поняття «індивідуалізація соціальних практик». Зокрема, здійснена ідентифікація сутнісних ознак поняття «індивідуалізація соціальних практик» в контексті аналізу суміжних понять («індивідуалізоване суспільство», «суспільство ризику», «суспільство знання», «габітус», «структурація» та ін.). Встановлено, що визначені аналоги в різних концептуальних інтерпретаціях є соціологічними поняттями, які вказують на синтетичність даного поняття, розширюють розуміння змісту поняття «індивідуалізація соціальних практик» та сприяють його змістовному обґрунтуванню й розвитку нових сучасних підходів до інтерпретації даного суспільного явища.

Уточнено:

– поняття «індивідуалізація соціальних практик» з позицій суб'єктивістських соціологічних підходів. Даним поняттям запропоновано позначити процес створення та розвитку індивідуальної активності індивіда та соціальних відносин, яка проявляється на індивідуальному та колективному рівнях соціальної діяльності та взаємодії у суспільстві. Даний концепт можливо використовувати у дослідженнях пов'язаних з індивідуалізацією, соціальними практиками, персоніфікацією для розкриття змісту індивідуальної активності індивідів та встановлення основних трансформаційних тенденцій у суспільстві.

Дістало подальшого розвитку:

– існуючі теоретичні уявлення про відображення індивідуалізації соціальних практик в сучасних соціологічних теоріях як соціального блага та драми, що відкрило можливість обґрунтування суперечностей інтерпретації поняття «індивідуалізації соціальних практик» та сприяє подальшому вивченню соціальної структури соціальних систем індустріального та постіндустріального типу;

– на основі аналізу концепції ідентичностей «Я – Ми» Н. Еліаса – аргументовано, що зміна балансу між персоніфікованими та колективними практиками дає змогу використовувати поняття «індивідуалізація соціальних

практик» як методологічний інструмент пояснення соціального порядку, процесів персоніфікації, індивідуалізації та колективізації; розкривати сутність нових цінностей соціокультурного розвитку суспільств та індивідів в епоху глобалізаційних змін.

Практичне значення одержаних результатів полягає у поглибленні розуміння змісту та пізнавальних можливостей поняття «індивідуалізація соціальних практик» до дослідження новітніх соціальних змін та питань розвитку соціальних систем індустріального та постіндустріального типу. Результати дослідження обґрунтовують подальший аналіз проблеми відображення суперечностей індивідуалізації соціальних практик в соціології. Матеріал дисертації також може бути використаний як одне з інформаційних джерел для розробки курсів «Історія соціології», «Сучасні соціологічні теорії», «Теорія соціальних технологій», «Актуальні проблеми соціологічної науки», «Соціологія управління», «Соціологія освіти», «Соціологія сім'ї», «Соціальна структура суспільства».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Викладені в дисертації наукові положення та висновки, що виносяться на захист, здобуті автором самостійно, а саме здійснено ідентифікацію та розкриття особливостей відображення суперечностей індивідуалізації соціальних практик у сучасній теоретичній соціології.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднено на наукових конференціях, серед яких: III Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (Київ, 2010); IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві» (Київ, 2012); V Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія і сучасні соціальні трансформації» (Київ, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (Київ, 2014); XI всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю – «Проблеми розвитку соціологічної теорії: наукова

спадщина академіка Т. І. Заславської та її роль в соціологічному розумінні суспільства» (Київ, 2014).

Публікації.

Основні положення та висновки роботи викладено у 12 наукових працях, з них: 5 статей опубліковано у наукових фахових виданнях МОН України, 1 статтю опубліковано у іноземному фаховому виданні та 6 матеріалів у вигляді тез доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації.

Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації складає 185 сторінок, список використаних джерел розміщений на 16 сторінках, містить 171 найменування, з яких 19 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК В АНАЛІТИЧНОМУ ОГЛЯДІ

1.1. Індивідуалізація соціальних практик в дослідженнях зарубіжної та вітчизняної соціології

У науковій та публіцистичній літературі спостерігаємо зростання інтересу до вивчення індивідуалізації соціальних практик. Дана тематика знаходить своє відбиття в ряді соціологічних, культурологічних, соціально-філософських, психологічних досліджень. Однак, сьогодні практично немає якоїсь єдиної теорії, здатної дати чітке уявлення про індивідуалізацію соціальних практик. Саме поняття індивідуалізація соціальних практик в соціологічній науці майже не згадується, не існує чіткого тлумачення та розкриття змісту даного поняття.

У вітчизняній соціології поняття «індивідуалізації соціальних практик» зустрічається в роботі Куценко О.Д. «Суспільство нерівних» [1], та тлумачиться в контексті розгляду поняття «пізня (або висока) сучасність», позначаючи «період у розвитку «сучасних» суспільств, для якого характерні радикалізація і глобалізація основних рис сучасності, а також зростання індивідуалізації соціальних практик і загострене сприйняття ризиків». Також в цій же роботі це поняття фігурує в іншому контексті «індивідуалізація життєвих практик» через розкриття сутності гендерних нерівностей. Однак саме поняття «індивідуалізації соціальних практик» не розкривається, але також розглядається поняття «індивідуалізованих практик» в контексті розгляду концепту «стилізації життя» М. Вебера. Все це вказує на плюралізм думок в межах аналізу даного поняття в сучасній теоретичній соціології.

В зарубіжній соціології дане поняття розкривається скоріше через соціологічні метафори («індивідуалізоване суспільство» З. Баумана, «суспільство ризику» У. Бека, «суспільство споживання» Ж. Бодрійяра, «суспільство спектаклю» Г. Дебора, «суспільство знання» П. Друкера, «інформаційне суспільство» Т. Умесао, Ф. Махлупа, «відкрите суспільство» К. Поппера), але в жодній концепції не зустрічається визначення поняття «індивідуалізація соціальних практик» [2].

Однією з основних парадигм в соціології є – соціологічний номіналізм, об'єктом дослідження якого виступають – індивід, особистість, людина, соціальні групи і спільноти [3]. Він звернений до людини, орієнтується на те, що вирішальна роль у реальному житті належить людині, її діяльності. Прихильники цієї парадигми в центр свого аналізу ставлять особистість, вважаючи її вихідним поняттям соціології. У цій ситуації ми маємо справу зі сходженням від абстрактного до конкретного з подальшим коректуванням наших уявлень про абстрактне.

Ці ідеї розвивав Н. Еліас, який звернув увагу не тільки на саму особу, а й на їх взаємодію. Саме аналіз феномену – «людина в суспільстві» – дозволяє з найбільшою повнотою судити як про людину, так і про суспільство. Причому ця орієнтація на людину все більше і більше посилюється [4, 5].

У сучасній соціології ця тенденція знаходить відображення в роботах З. Баумана, У. Бека, Ж. Бодрійяра, Г. Дебора та інших. Феномену взаємодії (комунікації) надав центральне значення Ю. Габермас. Найважливішим аспектом соціальної практики, вважає Габермас, є сфера комунікативної дії, в якій переважає орієнтація на взаєморозуміння і засновану на ньому взаємодію. Саме тут формуються ціннісні передумови людського існування: «Оскільки інші закидають відповідальність мені, я поступово роблю себе тією особистістю, якою я стаю через взаємини з іншими» [5, 6].

Відомий політичний діяч і вчений З. Бжезинський переконаний, що людство все більше стикається з необхідністю особистісного виміру людського життя і що в зв'язку з цим ми стоїмо перед новою ерою у відносинах між людьми.

Протягом ХХ століття соціологи прагнули подолати поділ соціології на об'єктивно–предметний і суб'єктивно–ціннісний підхід. Т. Парсонс, орієнтуючись на

суспільство як визначальне поняття, приділив велику увагу впливу і ролі соціальних дій. У другій половині ХХ століття ці наміри подолати крайності – з'єднати макро і мікропідхід, об'єктивістський і суб'єктивістський здійснювали П. Бурдьо (1994), Н. Луман (1996), частково М. Арчер (2000).

Однак ця методологічна стратегія ніяк не пояснює той соціальний факт, як людина, люди «попадають» у соціальні спільноти, соціальні структури, інші соціальні утворення. Адже, з'явившись у світ, людина проходить ряд проміжних етапів у розвитку, щоб визначитися зі своїм соціальним становищем у суспільстві; воно ніяким чином заздалегідь не визначено; залежить не тільки від об'єктивних обставин, а й від волі і цілеспрямованих «акцій» самої людини, від процесу її індивідуалізації. Після завершення формування індивідуалізації особистості відбувається перехід до індивідуалізації соціальних практик, як усвідомленої соціальної активності людини – її діяльності та взаємозв'язків з іншими людьми.

В нашому дисертаційному дослідженні ми спираємось на концепцію «методологічного індивідуалізму». Дана концепція відображає проблему соціальної епістемології, що обговорювалася разом з методологічним колективізмом, в «розуміючій» соціології М. Вебера, в формальній соціології Г. Зіммеля, в роботах К. Поппера, Дж. Уоткінса (ім і введений цей термін) і з позицій аналітичної філософії А. Данто. Сьогодні ця проблема набуває нових смислів і акцентів. Суть питання полягає в наступному: чи є соціальні процеси результатом діяльності окремих людей, або вони розвиваються за своїми законами, заохочуючи людей, включених в них? Глибинною причиною цієї проблеми є вічна суперечка між номіналізм і реалізмом; при цьому перший стверджує, що дійсним існуванням володіють одиничні речі, чуттєве і інтуїтивне пізнання фіксує їх реальне буття, а універсалії, абстракції – це тільки імена, що існують у мові та мисленні. Сьогодні ця проблема в соціології прийняла форму методологічної опозиції індивідуалізму – суспільство складається тільки з людей та їх дій, – і холізму – закони соціальних зав'язків не зводяться до дій індивідів.

До проблеми методологічного індивідуалізму близька і дискусія про «методичний соліпсизм» в дослідженні трансцендентального суб'єкта в теорії

пізнання Нового часу. Соліпсизм – це позиція, що визначає, зокрема, у феноменології, що існують тільки «я» саме у вигляді його трансцендентальної свідомості з його внутрішнім часом, інтенціональними актами та об'єктами. Е. Гуссерль, заперечуючи правомірність такої позиції, проте визнавав соліпсизм як «тимчасовий» етап в розгортанні феноменологічної редукції.

А. Данто, дає найбільш точну епістемологічну і логічну характеристики проблеми. Висловлювання про суспільства (соціальних індивідів) і про конкретних людей логічно незалежні один від одного, відрізняються онтологічно; перші причинно обумовлені поведінкою других, але не навпаки, і повинні бути виражені в термінах, що відносяться до поведінки конкретних людей [7].

Прихильники методологічного індивідуалізму не вважають, що всі соціальні індивіди повинні бути замінені логічними конструкціями, а соціальний світ – логічно побудованим; не стверджують, що в соціальному світі реальні тільки конкретні люди, і не заперечують, що можуть бути виявлені «загальні закономірності пропозиції», підтвердити які можна лише пропозиціями, що говорять про конкретних людей.

Все це говорить про епістемологічну значущість концепції методологічного індивідуалізму, що вимагає критичного осмислення в співвіднесенні з позиціями «методологічного колективізму», який сьогодні втрачає свої ще недавно безумовні позиції. Це відбувається, перш за все, тому, що корінні зміни в суспільстві вимагають зміни парадигми в соціальному знанні, принципово інших оцінок місця і ролі індивідуалізуючих факторів розвитку суспільства.

Нова парадигма проявилася в монографії британського соціолога З. Баумана «Індивідуалізоване суспільство», а також в його статтях. Замість традиційної опозиції «індивідуалізм-колективізм», що представляє дві парадигми в соціальній епістемології, він ввів поняття «індивідуалізованого суспільства», і сама наростаюча індивідуалізація стала розглядатися як заперечення застарілих форм соціальності, заміна універсалізації глобалізацією, яка описує панівні мимовільні, стихійні і безладні процеси, зростання невизначеності людського буття, перегляд усієї

системи цінностей. Парадокс полягає в тому, що таке суспільство сформувалося в результаті дій не конкретних людей, а деперсоніфікованих сил і тенденцій.

Н. Еліас вважає за необхідне в соціальній методології по-новому розуміти відносини індивідуума і суспільства, для чого «перейти до мислення на основі відносин і функцій» як до «основних складових людської екзистенції» і враховувати, що «суспільство не тільки зрівнює і типізує, а й індивідуалізує» [4]. Ці ж проблеми представлені в субсидіарній і комунітарній ідеологіях, що розглядаються в соціології, економіці, в релігійних вченнях.

Представники об'єктивістського напрямку в соціології (його ще називають «структуралістським напрямком», «суспільною перспективою» або «парадигмою соціальних фактів») проблему індивідуальної свободи взагалі виключають з аналізу. З часів Е. Дюркгейма суспільство розглядається ними як об'єктивна структура, як реальність у собі самій, яка не може бути пояснена діями окремих індивідів і взагалі не залежить від них, від їх волі. (Навпаки, вчинки індивідів пояснюються впливом суспільства, соціальними інститутами, нормами і правилами поведінки). Ця реальність підкоряється своїм власним законам, які і повинна виявити соціологія з тим, щоб використовувати їх для пояснення суспільства [8].

«... Суспільство – не проста сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією і що являє собою реальність *sui generis* (в своєму роді, лат.) наділену своїми особливими властивостями» [8]. Звідси – зневажливе ставлення до будь-яких навмисних дій індивідів, мотивів, властивостей свідомості при вивченні різних явищ. Неодмінно все це впливає на процес індивідуалізації людини, на прояви її індивідуальності у суспільстві впливає саме суспільство.

Інший, суб'єктивістський, екзистенціалістський, напрямок в соціології (його ще називають «суб'єктивістською соціологією», «індивідуальною перспективою» або «парадигмою соціальних визначень») представляє суспільство не у вигляді об'єктивної структури, а у вигляді результату дій безлічі людей, що володіють свободою вибору, «результату, який може бути осмислений тільки через розуміння чогось специфічно людського», тобто крізь погляд на об'єкт зсередини. Суспільство тут сприймається як безперервний творчий процес, в якому соціальна дійсність

конструюється людським мисленням, вчинками та уявленнями. Отже, в цій моделі інтерес до «соціальних фактів» зсувається від «об'єктивно пояснювального» до «суб'єктивно розуміючого»: «Пізнання суспільства має відбуватися через людину, а не пізнання людини через суспільство».

Ця соціологічна традиція сходить до М. Вебера, який визначав соціологію як науку, яка прагне зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес і вплив [9, 10, 11]. При цьому існування соціальних інститутів не заперечується, але в цій традиції вони розуміються як прояв людських дій: всі інституціональні утворення, такі, як «держава», «ринок» та інші, в кінцевому рахунку, повинні зводитися до пояснення дій індивідів. Коротше, головне тут саме дії і вчинки людей, якими вони безперервно створюють і змінюють картину суспільства.

На думку Н. Еліаса – індивідуальність і громадська включеність не протилежні один одному, навпаки, індивідуальність формується тільки в об'єднанні людей. Ізольований індивід не розвине свою індивідуальність. Якою буде його індивідуальність, залежить не тільки від природної конституції, а й від процесу індивідуалізації. «Те, що, зрештою, утворюється з особливостей конституції новонародженого, залежить від структури суспільства, в якому він виросте, його доля, якою би вона не була в деталях, в цілому є громадською» [4, 5, 12]. Так само, як невірно представляти суспільство суспільством окремих дорослих, невірно і представляти його як суспільство готових дорослих. «Саме той факт, що люди змінюються у відносинах один з одним і через ставлення один до одного, і те, що вони постійно оформляються і перетворюються в цих відносинах, і є характерним для феномена переплетення людських взаємозалежностей взагалі» [4].

Отже, на основі проведення аналітичного огляду особливостей розвитку досліджень процесу індивідуалізації соціальних практик в зарубіжній та вітчизняній соціологічній науці констатуємо відсутність єдності щодо тлумачення та оцінки сутності, особливостей формування та розвитку даного поняття в сучасній соціології.

Тому для того, щоб більше дізнатися про особливості даного процесу, нам необхідно розглянути ряд теорій, що розкривають специфіку розвитку різних аспектів процесу індивідуалізації та соціальних практик.

1.2. Концептуальні підходи до визначення змісту понять «індивідуалізація» та «соціальна практика»

Дослідження індивідуалізації та соціальних практик як самостійних соціальних феноменів і понять почалися порівняно недавно, з другої половини ХХ століття, проте процес індивідуалізації та соціальні практики досить швидко набули статусу соціальних явищ, обумовлених діяльнісним підходом соціологічного дослідження.

Для створення концепту «індивідуалізація соціальних практик», на нашу думку, спочатку слід звернутись до розкриття поняття «соціальних практик».

Методологія діяльнісного підходу дозволяє розглядати категорію суспільно-історичної практики щодо всіх областей буття людини: природнього, індивідуально-особистісного і соціального, що доводить універсальний характер діяльності. У всіх сферах суспільного життя якраз і відбувається реалізація діяльнісного потенціалу, а результатом такої реалізації є соціальні практики.

Соціальна практика – вид практики, в ході якої конкретно-історичний суб'єкт, використовуючи суспільні інститути, організації та установи, впливаючи на систему суспільних відносин, змінює суспільство і розвивається сам [13].

Категорію соціальної практики слід віднести до числа базових, засадничих в соціологічній науці. Сучасні соціологи використовують її як інструмент, що дозволяє розкрити широкий спектр явищ і подій суспільного життя як різновидів соціальних практик. Разом з тим тлумачення категорії вельми неоднозначно, і потрібно її переосмислення з позицій сучасних концепцій розуміння соціальної дійсності.

«Практика» в перекладі з грецької (praktikos) означає «дієвий».

Соціологічний словник визначає соціальні практики як «сукупність прийнятих в культурі (традиційних) способів діяльності, навичок поводження з різними предметами; мислення або дія «за звичкою», слідування правилу, поведінка, що має ритуальний характер; приватні соціальні інститути» [14]. Як бачимо – соціологічна інтерпретація соціальної практики вимагає звернення до концепцій соціальної дії, бо саме дія постає як первинний елемент соціальної практики [14].

Серед перших авторів, хто вводив поняття практики у науковий обіг, був К. Маркс, який визначав практику як сферу взаємопроникнення людських дій і структурних умов (маються на увазі класи, формації). Практика – «матеріальна діяльність, від якої залежить будь-яка інша діяльність: розумова, політична, релігійна і т. д.» [15].

Ідея практики, що перекидає місток між індивідами та соціальними обставинами, розвивалася в трудах представників «діяльнісного марксизму» А. Грамши і Д. Лукача. Грамши показав, що ефективна людська діяльність не залежить ані від чистої волі, ані від зовнішніх сил, а залежить від їхньої специфічної взаємодії, а Лукач визначив практику як діалектичне злиття суб'єкту і об'єкту [16].

Однією з перших концепцій соціальної дії стала теорія М. Вебера. Соціальна дія – це «дія, яка по передбачуваному дійовою особою або дійовими особами змістом відноситься з дією інших людей і орієнтується на неї». Найважливішою ознакою соціальної дії виступає осмислення (визначення смислів) дій, суб'єктивного начала. У ролі суб'єктів соціальних дій можуть виступати індивіди і соціальні групи; суб'єкт орієнтується на очікування інших суб'єктів, можливі відповідні дії.

Ідеї М. Вебера знайшли свій подальший розвиток в концепції Т. Парсонса. У роботі «Структура соціальної дії» Т. Парсонс акт дії розглядав «як одиницю з точки зору певної системи координат» і виділив ряд фактів, що конституують одиничний акт: фактор, мета діяльності, соціальна ситуація і нормативна система. Система дій є структурований набір одиничних актів. Модель системи соціальної дії включає такі підсистеми, як соціальну (інтеграція дій індивідів), культурну (зразки дій, принципи (правила) вибору цілей, цінностей), особистісну (індивідуальні особливості актора),

органічну (взаємодія актора з середовищем) [17]. По суті, і М. Вебер, і Т. Парсонс, розкриваючи сутність і зміст соціальної дії, зробили заявку на вивчення соціальних практик як соціальних дій.

Однак, у діяльності людини перш за все виділяються повсякденні практики – те, що відбувається з людиною день у день: це її професійна праця, повсякденна діяльність в області дозвілля та відпочинку, в рамках побуту. У соціально-філософських теоріях повсякденності П. Бергер і Т. Лукман, Е. Гуссерль, А. Шюц та інші дослідники звертаються до тієї сфери соціального буття, яка породжує «низові» форми соціально-культурних практик, не виділені з повсякденності і пов'язані з щоденним людським існуванням [18]. Головна форма практики – праця, трудова діяльність людей. Розрізняють також інші форми практики – соціальні дії (реформи, революції, війни та ін) і т.д.

Об'єкти соціальної практики – різні способи життєдіяльності, які визначають місце великих груп людей в суспільстві, їхні інтереси, характер взаємодії з іншими соціальними групами. Соціальні практики разом із суспільством пройшли весь його історичний шлях розвитку. Тому розвиток суспільства – це завжди зміна тієї системи відносин, в яку включені люди і яка, будучи створена їх власною діяльністю, разом з тим виступає регулятором цієї діяльності.

Отже, в структуру практики входять категорії «дія» і «діяльність» (що розуміється як конкретна практика). У структурі практики можливе виділення двох основних сторін: «зовнішньої» і «внутрішньої». Внутрішня практика припускає духовні та вольові зусилля особистості, основною категорією аналізу при розгляді «внутрішньої» сфери практичного буде поняття моральної дії. Зовнішня» практика є інструментально-предметне ставлення людини до світу, еквівалентом цього поняття є поняття «матеріально-предметна діяльність».

Також категорія «соціальні практики» розкривається через такі поняття: типовість, інтерсуб'єктивність, змістовність, передбачуваність і прогнозованість. Поняття «типовість» позначає поєднання в одному явищі індивідуальних, своєрідних рис, ознак і властивостей, характерних для сукупності явищ. «Інтерсуб'єктивність» – термін для позначення феноменів (явищ), що не залежать

від окремого суб'єкта, виходять за сферу його індивідуальної свідомості, але не існують об'єктивно. Поняттям «змістовність» позначається властивість явища, яка відображає його багатий зміст та смисл. «Передбачуваність» – термін для позначення властивості явища, яке визначає його гіпотетичність (заснованість на гіпотезі) та очікуваність. Поняттям «прогнозованість» розкривається зміст явища, яке відображає передбачення на основі прогнозу, методом прогнозування.

Різні зовнішні форми соціальних практик інституціоналізуються, стаючи стійкими, соціально-нормативними, що надають істотний організуючий вплив на соціальне життя. Інша частина практик залишається за рамками соціальних і культурних норм, формуючи девіантні, протестні, субкультурні і навіть контркультурні прояви соціальної активності. Тому соціальні практики сприяють формуванню нових ідентичностей, які слугують не тільки усвідомленню власної цілісності, але й дозволяють гнучко реагувати на соціальні зміни, відкриватися новому досвіду.

Взагалі, поняття «інституціоналізація», «соціальний інститут» співзвучні поняттю соціальних практик у дослідженнях багатьох авторів. У роботах А. Міллера, Е. Гідденса та інших, породження соціальних інститутів є результат потреб соціальної практики. Е. Дюркгейм вважав соціальними інститутами «всі усталені, типові відносини в суспільстві» [8]. А. Міллер встановив, що «соціальний інститут – це сукупність організаційних форм і функцій, які дозволяють окремим групам, суспільству в цілому, реалізовувати потреби і регулювати поведінку людей», що підтримують виконання важливих для суспільства функцій; здійснюють інтеграцію прагнень, дій і відносин, т. тобто підтримують згуртованість суспільства [19].

У наведеному вище соціологічному визначенні соціальних практик акцент робиться на об'єктивній стороні способів життєдіяльності людей. Однак слід підкреслити важливість й суб'єктивної сторони.

На наш погляд, найбільш яскраво даний ракурс вивчення соціальних практик представлений в роботах французького соціолога П. Бурдьо. Він внес великий внесок у розробку і популяризацію поняття «практика», пов'язав практику з одним із найважливіших для його концепції понять – поняттям габітусу.

П. Бурдьо вводить поняття *habitus* (габітус), яке визначається як система диспозицій, «міцних придбаних схильностей», що породжують і структурують соціальну практику агента і його представлення [20]. Габітус є продукт історії, породження об'єктивного соціального середовища. Габітус виробляє індивідуальні та колективні практики. У цьому випадку індивід розуміється як соціальний агент, який реалізує в своїй особистій практиці програму суспільства в залежності від того становища, яке він в цьому суспільстві займає. Так як соціально-культурних полів декілька, то агент може займати позиції одночасно в різних полях.

Таким чином, «Бурдьо пропонує для аналізу соціальної реальності соціальну праксеологію, яка об'єднує структурний і конструктивістський (феноменологічний) підходи. Так, з одного боку, він дистанціюється від повсякденних уявлень з метою побудувати об'єктивні структури (простір позицій) і встановити розподіл різних видів капіталу... З іншого боку – він вводить безпосередній досвід агентів з метою виявити категорії несвідомого сприйняття і оцінювання (диспозиції), які «зсередини» структурують поведінку агента...» [21].

Габітус, по Бурдьо, в один і той же час породжує принцип, відповідно до якого об'єктивно класифікується практика, і принцип класифікації практик в уявленнях агентів. Представлена таким чином модель соціально-культурних практик володіє, на наш погляд, евристичним потенціалом.

За Бурдьо, саме габітус і соціальний простір, тобто середовище соціальних відносин, сприяють подоланню розриву між макро– і мікроаналізом соціальних реалій. Габітус є системою диспозицій, що породжуються соціальним середовищем. У свою чергу, ці диспозиції, чи вихідні установки породжують і структурують практики індивідів. Габітус визначається Бурдьо як система структурованих і структуруючих схильностей, система когнітивних та мотиваційних структур, що будується у практиці і зорієнтована на практичні функції.

Згідно концепції П. Бурдьо, закономірним наслідком прогресуючого поділу практик є виникнення соціально-культурних полів. Поле характеризується:

1) автономією, тобто відносною незалежністю функціонування від зовнішніх примусів;

2) здатністю до рефракції, тобто перевизначення всіх зовнішніх впливів у відповідності з власною логікою;

3) формами взаємодії агентів, чії позиції в полі повинні розглядатися тільки у взаємних відносинах (капітали, влада, вплив, матеріальний та символічний прибуток і т. д.) [22, 23].

Практики об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але не передбачають свідомої націленості на ці результати і не потребують особливої майстерності. Практики об'єктивно регулюються і є регулярними, але вони не стають результатом підпорядкування правилам. Практики можуть виконуватися колективно, не стаючи продуктом дій диригента, що їх скеровує. Для практики не існує об'єктивних стимулів, стимули завжди конвенційні за своїм характером і діють лише тоді, коли агенти готові їх визнати.

За Бурдьо, диспозиції, що породжують практики, формуються протягом тривалого часу можливостями і неможливостями, свободами і необхідностями, дозволами і заборонами. Отже, якихось надто оригінальних, неймовірних практик не буває, вони просто виключаються з обігу.

Габітус обумовлює активну присутність в особистісних і колективних практиках набутого досвіду. Існуючи в формі схем сприймання, мислення, дій, досвід гарантує правильність практик та їхню стабільність, постійність у часі надійніше, ніж всі формальні правила та експліцитні норми. Така система схильностей – це минуле, що існує в теперішньому та спрямовується в майбутнє шляхом відтворення одноманітно структурованих практик.

Зауважимо, що говорячи про внутрішню мотивацію певних дій, Бурдьо звертається до понять тіла і організму, які, на його думку, мають мотивацію і свободну волю. Намагаючись перекласти його підходи на сучасну психологічну мову, ми бачимо саме особистість там, де йдеться про внутрішні схильності як інтерналізацію зовнішнього. Ці внутрішні схильності, з яких складається габітус, дають можливість зовнішнім силам проявляти себе у відповідності до специфічної логіки особистості, в яку вони влітаються.

Генезис практик не є розвитком, розгортанням унікальної внутрішньої сутності, як не є і постійним творенням нового, оскільки практики виникають в результаті зіткнення між габітусом і подією, що його актуалізує. Це відбуваються тільки тоді, коли габітус вихоплює подію з непередбачуваності випадкового і констатує її як проблему, яку можна вирішити.

У понятті габітусу Бурдьо вдається зафіксувати нашу особисту історію, що інтерналізується, забуваючись як історія і стаючи другою натурою. Адже в нас дійсно завжди набагато більше минулого, ніж теперішнього, на що вказував ще Е.Дюркгейм. Певна незалежність практик від зовнішніх детермінант теперішнього забезпечується саме автономією минулого, що функціонує як акумульований капітал, гарантуючи постійні зміни особистості у світі [20].

Практики зазвичай безпосередньо зрозумілі і передбачувані; вони сприймаються як само собою зрозуміле. Автоматичні і безособисті, повсякденні практики, що виражають об'єктивний намір, розуміються так само автоматично і безособисто, без необхідності ставити себе на місце іншого. Практики членів однієї групи завжди гармонізовані значно більше і краще, ніж того свідомо прагнуть члени цієї групи.

Практика має подвійну підставу (структурування): з одного боку, існують об'єктивні структури, що впливають на практики, з іншого боку, соціальні агенти можуть впливати на соціальну дійсність через практики, трансформуючи структури.

Основним предметом дослідження соціальні практики стали у концепції Е. Гідденса, який вважав, що соціальне життя має концептуалізуватися як плетиво соціальних практик. Життя є безперервністю існування людей у конкретних контекстах, і більша частина життєдіяльності складається із звичних рутинних дій, тобто практик. У межах повсякденності не існує єдиного фундаментального порядку, замість якого соціальні практики відтворюють множинні порядки. Саме впорядковані практики конституують соціальні системи, навіть суспільства. Отже, соціальна матерія утворюється завдяки складному сплетенню повсякденних практик, що розташовані у просторі і часі [23, 24].

Гідденс запропонував перетворити статичне поняття «структура» у динамічне – «структурація». Структурація розуміється ним не як просто структурування, а як самоструктурування, що є фундаментальним механізмом соціальної трансформації. Серед передумов структурації розглядаються правила і ресурси. Правилами є ті процедури, яким люди мають відповідати у власному житті, завдяки чому вони беруть участь у повсякденних соціальних практиках. «Правила, як я їх розумію, – формулює Гідденс, – обов'язково вторгаються у численні рутинні практики, але рутинна практика як така сама по собі не є правилом». Ресурси також виникають в ході людської діяльності і є засобами, за допомогою яких виконується влада. Розрізняються дві категорії ресурсів – аллокативні, що забезпечують владарювання над матеріальними об'єктами (наприклад, сировина, засоби виробництва, товари) і авторитарні, що забезпечують для людини керівництво діяльністю інших (наприклад, організація стосунків, життєві шанси, здатність домінувати та ін.) [24, 25].

Для соціології важливо, що Гідденс усяке соціальне явище, процес, ситуацію розглядає через призму взаємозв'язку соціального і особистісного у просторово-часовому континуумі. Він показує, що особистісне начало поза соціальним контекстом не може існувати, як і навпаки.

Будь-яка структура, що, як і дія, має активне начало, розглядається ним як така, що виникає внаслідок соціальної практики, стаючи її відтворенням, відбитком у людській пам'яті, знанням власних можливостей і можливостей інших. Структуру можна визначати і як умову виникнення певної практики, і як її результат. Вплив структури на повсякденну поведінку здійснюється завдяки знанню правил та вмінню користуватися ресурсами.

Досвід суспільства можна вивчати, вивчаючи соціальні практики, які не є сталими, незмінними. Кожна культура породжує певні соціальні практики, які відрізняються у різні історичні епохи, в різних країнах чи спільнотах. Основу соціального порядку слід шукати у повторювальному характері соціальної діяльності та її зв'язках з соціальними практиками на підґрунті взаємозалежності структури і дії [23, 24, 25].

Щодо особистості можна сказати, що кожна вікова епоха, кожний етап її життєвого шляху передбачають свої практики. Засвоєння типових соціальних практик відбувається в процесі соціалізації, коли певні практики багаторазово повторюються. Здійснюючи постійний «рефлексивний моніторинг поведінки», доросла людина критично оцінює власні практики і впливає на їхню трансформацію.

Наступний автор, теорія соціального становлення якого є дуже важливою для розуміння життєконструювання особистості, – це П. Штомпка. Він вважає практиками поточні соціальні події. Практика стає місцем зустрічі операцій і дій; діалектичним синтезом того, що відбувається у структурі, і того, що роблять люди. Структурами він називає соціальні системи, суспільства, культури, цивілізації як соціальні цілісності, тотальності надіндивідуального рівня [26].

Крім структурного рівня соціальної реальності є ще рівень індивідуальностей, агентів, суб'єктів (це окремі люди і члени колективів), найбільш цікавий для психології особистості. Люди у Штомпки не є пасивними об'єктами, але й не є повністю автономними суб'єктами, тобто вони мають певну свободу, але все ж обмежені у власній діяльності. Кожен з рівнів соціальної реальності має два способи існування: потенційний (йдеться про внутрішні тенденції, зародки майбутнього, здібності, сили) та дійсний (маються на увазі процеси, що відбуваються, трансформації, розвиток, поведінка, діяльність).

Модель соціального становлення Штомпки будується на поєднанні саме цих двох рівнів і двох способів існування соціальної реальності. Структура і агент, суспільство і особистість і взаємопов'язані, і автономні водночас: немає безструктурних агентів, як немає й безагентних структур. Суспільство не розчиняється в особистості, і особистості не поглинаються суспільством [26].

І особистість, і суспільство мають свої характеристики, властивості, власну логіку руху, свою особливу регулярність. Незалежна динаміка структур, до яких належить суспільство і культура, визначається

– принципом інерції (завжди краще, щоб функціонування продовжувалося у тому ж режимі, без радикальних поворотів),

- принципом континуальності (за певною стадією найчастіше йде наступна, тобто процес не зупиняється і не повертає у зворотний бік),
- принципом послідовності (фази, що йдуть одна за одною, не можуть бути пропущені).

Особистість також має певну свободу вибору, автономію, незалежність від структурного розміщення, а її дії можуть бути більш–менш незалежними від соціального контексту (хоча ці дії є складовою цього контексту). Особистість може йти проти течії, бути анахронічною чи націленою у майбутнє.

Загадка соціального становлення, за Штомпкою, полягає в поєднанні рівня структур і рівня суб'єктів з їх діями. Для такого поєднання постулюється третій, проміжний рівень, що має відображати справжню сутність соціальної реальності. Адже в конкретній дійсності суспільство будується не з індивідуальних дій і не з соціальних фактів, а з їхнього злиття, тобто з актуальних соціальних подій, що і є практиками. «Зверху» практики обумовлено фазою функціонування суспільства, а «знизу» – поведінкою індивідів і груп. Категорія практики закріплена у поняттях «операції», які фіксують те, що відбувається зі структурою, і дії, що фіксують те, що роблять люди [26].

Практика є синтетичним продуктом, що виникає в результаті злиття суспільних обставин, з одного боку, і здібностей людей, що діють, з іншого. Практику не можна звести ні до функціонування суспільства, ні до дій суб'єкта. Вона є новою якістю соціальної реальності як специфічної соціальної тканини, що виникає, по–новому впливаючи і на суспільство, і на особистість.

Модель соціального становлення Штомпки не статична, вона має власну динаміку самоперетворень, стаючи механізмом саморуху суспільства. І тотальності, і індивідуальності, тобто суспільство і особистість, схильні до самозмін. Соціальні події, що відбуваються сьогодні, впливають як на структури (модифікуючи чи створюючи нові мережі відносин), так і на суб'єктів (модифікуючи чи формуючи їхні здібності). В результаті виникають модифіковані чи зовсім нові види діяльності, що породжують якісь нові події, знаходячи відображення у нових практиках. Нова практика, у свою чергу, починає аналогічний цикл, змінюючи структури і суб'єктів,

модифікуючи діяльність і способи її реалізації, що приводить до появи наступної модифікованої практики. Саме такий рух Штомпка і називає людською історією, і цю соціологічну модель цікаво було б занурити на суто персонологічний рівень історії особистості [26].

Природне середовище може виступати як негативним обмежувачем, так і позитивним заохочувачем такого руху практик. Аналогічним чином людська свідомість теж визначає можливі і неможливі види практик, доступні і недоступні засоби, досяжні чи недосяжні цілі. Йдеться і про вірування, сподівання, ідеали людей, і про провідну суспільну ідеологію, що примушує певні категорії людей у себе вірити, і про усталені традиції та інші контексти.

П. Штомпка виділяє чотири причинні вузли, які відстежуються в процесі історичного розвитку:

- вплив через структури;
- через здібності суб'єкта;
- через «олюднену природу»;
- через видозміни свідомості.

У всіх випадках практика, що існує в даний момент часу, породжує впливи, які можуть досить довго і активно модифікувати наступну практику, створюючи поле можливостей для особистості та її оточення. У даному полі, хоча й обмеженому, все ж завжди є можливість вибору, можливість обрати альтернативний шлях. У цьому сенсі, за Штомпкою, історичний процес є неперервним, нічим наперед не визначеним і не необхідним [26].

У вітчизняній та російській соціології існує своє розгорнуте тлумачення поняття «соціальні практики». «З одного боку, – зазначають В. В. Волков і О. В. Хархордін, – практика (або практики) все частіше фігурує в якості основної категорії в антропології, філософії, історії, соціології, політичній теорії, теорії мови, літературної теорії – і в цьому сенсі, формується деяка загальна для соціальних наук парадигма. З іншого боку, для кожної дисципліни характерний свій, відмінний від інших спосіб включення цих понять в дослідницьку традицію, свій спосіб концептуалізації» [27].

Постановка питання про можливість інституціоналізації особливої практичної парадигми виглядає інноваційною, беручи до уваги той факт, що в сучасних вітчизняних концепціях існують два протилежних методологічних підходи до розуміння сутності соціальної практики.

Суть першого підходу полягає в тому, що «соціальним інститутом є відносно стійкі типи та форми соціальної практики, за допомогою яких організується суспільне життя, забезпечується стійкість зв'язків і відносин в рамках соціальної організації суспільства».

Таким чином, мова йде про те, що первинною виявляється соціальна практика, ніж інститут, який виступає лише формою, типом соціальної практики. Цю ідею, підтримуючи її у своїй роботі, В. І. Добреньков і А. І. Кравченко розвивають далі: «Всі соціальні інститути зазвичай поділяють на головні (їх іменують також фундаментальними, основними) і неголовні (неосновні, приватні). Усередині головних інститутів знаходяться неголовні, або неосновні інститути, які називають також соціальними практиками або звичаями» [28].

Однак, виділяючи в якості різновидів базових інститутів інститути приватні, які є не що інше, як соціальні практики і звичаї, автори опиняються в деякому методологічному протиріччі: з одного боку, інститут – форма соціальної практики, з іншого боку, практика – це приватні інститути або звичаї.

В основі концептуальної моделі другого підходу лежить теза зворотнього порядку: соціальні практики є форми функціонування соціальних інститутів. Т. І. Заславська пише: «Соціальні практики являють собою конкретні форми функціонування суспільних інститутів, загальною ж формою реалізації кожного інституту служить... сукупність відповідних соціальних практик. Інститути, як всяка сутність, глибше і стійкіше за форми своєї реалізації, тому практики можуть змінюватися, не зачіпаючи їх суті. Навпаки, перетворення інститутів неминуче супроводжується зміною практик, причому останнє служить найнадійнішим критерієм справжніх інституційних зрушень» [29].

На думку М. А. Шабанової – «соціальні інститути співвідносяться із соціальними практиками як зміст з формою або сутність з явищем. Практика, як форма, більш конкретна» [30].

Соціальні практики мають просторово–часову локалізацію. Категорії простору і часу «працюють» на соціальні практики як ті, що володіють і фізичним, і соціальним змістом.

По–перше, соціальні практики як форми базових інститутів різні в різні історичні періоди; індивід протягом свого життя може використовувати як формальні, так і неформальні соціальні практики в рамках одного інституту.

По–друге, місце проживання індивіда (клімат, державний устрій і т. п.) впливає на його соціальні практики; практики можуть відрізнятися і в просторі соціальних статусів і ролей. Про це більш детально буде сказано в наступних розділах роботи.

Звертаючись до питання про суб'єктів соціальних практик (соціальних авторів, соціальних агентів), вважаємо за доцільне виділити рівні соціальних практик.

Беручи до уваги тезу про стійкість базових інститутів і позначивши рівень їх функціонування як мезорівень, припускаємо, що саме тут відбуваються системні перетворення. Макро–і мікрорівні можна безпосередньо віднести до соціальних практик.

Авторами макрорівня можуть виступати соціальні організації, які не змінюють правил, але міняють практики, виходячи з власних уявлень, запитів і потреб.

На мікрорівні авторами є індивіди та соціальні групи, що перетворюють соціальні практики «знизу» як відтворюючи їх, так і трансформуючи під свої цілі та інтереси. Таким чином, авторами (суб'єктами) соціальних практик є як соціальні організації, так і індивіди, соціальні групи.

Соціальні практики, вважає М. А. Шабанова, можуть бути розділені на інституалізовані і неінституалізовані.

«Інституалізовані практики складають стійке ядро життєдіяльності даного суспільства або його основних підсистем. Вони відрізняються або більшою значущістю і масовістю, або стійкістю і традиційністю. Менш ж поширені,

спорадичні, недостатньо освоєні практики, а також практики, що суперечать прийнятим у даному суспільстві нормам, представляють периферію суспільного життя і не інкорпорується в інститути» [30].

На нашу думку, критерієм поділу соціальних практик повинна стати ступінь їх формалізації. Це пов'язано з тим, що інститут в неінституціональному векторі постає як норма, автор же пише, що неінституціолізовані практики «не інкорпорується в інститути».

Тому соціальні практики можуть бути формальними, реалізують принципи і функції соціальних інститутів в умовах конкретного суспільства, і неформальними, що вступають у протиріччя з ustalеними стандартами. Неформальні соціальні практики також виступають формами базових соціальних інститутів, вони є не що інше, як прояв кризових явищ у функціонуванні інститутів.

Таким чином, соціальна практика постає як сукупність дій і взаємодій індивідів, груп, спільнот, організацій у часі і в просторі, що забезпечує стійке функціонування соціальних інститутів. Соціальні практики характеризуються відтворюваністю, стійкістю, масовістю, нормативністю.

Термін «практики» і сьогодні нарощує популярність у соціогуманітарному знанні. У межах Міжнародного (російсько–українського) міждисциплінарного проекту поняття «постнекласичні практики» розробляється Л. Д. Бевзенко, Г. Гутнером, І. С. Добронравовою, В. В. Кизимою, Л. П. Кіященко, Ю. М. Резником, Я. І. Свірським, Ю. Г. Тютюнником та ін.

Не кожний життєвий прояв людини можна назвати практикою, вважає Г. Гутнер. Так, травлення чи кровообіг точно не є практиками, а от дихальні практики бувають, тому що останні можуть свідомо контролюватися людиною. Отже:

- По–перше, практики не відбуваються самі собою, їх необхідно контролювати.
- По–друге, практика вимагає регулярності, її необхідно відтворювати за певними правилами. Унікальні дії не можуть називатися практикою.

- По–третє, всі практики є соціальними. Не буває індивідуальних практик, оскільки не можна практикувати наодинці, оскільки в приватній ситуації незрозуміло, чи відповідають мої дії правилам, чи ні [31].

Як використовувати термін «практики» – в однині чи множині?

Класичне поняття «практика», наприклад, у Гегеля (пізнання як саморозвиток об'єкта), Маркса (людина як суспільне істиво) чи Поппера (об'єктивне пізнання – це пізнання без суб'єкта), використовувалося в однині.

Множина у постнекласичних практиках виражає нове явище. Реальність у практиках, що безпосередньо виявляють буття у предметній та знаково–символічній формі, виступає в якості багатоманітності. І саме в знаково–символічній реальності, вагомість якої збільшується, все стає можливим. До того ж, така реальність залежить і від окремого «я», і є продуктом діяльності багатьох «я»: минулих, теперішніх і майбутніх. Практики поєднують у собі діяльність численної кількості індивідів у їхньому просторово–часовому бутті.

Отже, життєконструювання особистості відбувається в процесі соціально–психологічного праксису. Особистість, постійно трансформуючись у змінюваній, плинній реальності, повсякденно, крок за кроком конструює свій життєвий світ. Зовнішні детермінанти життєдіяльності заломлюються через внутрішню особистісну структуру, набутий досвід, актуальні домагання, прагнення, плани. Процес активного пристосування до навколишнього світу та водночас зміни світу, пристосування його до себе, до власних потреб здійснюється діалогічно.

Повсякденне життя особистості в її життєвому світі є плетивом соціально–психологічних практик, які не залежать виключно від її волі чи тільки від ситуації, що склалася. У практиках відбувається непомітний, буденний синтез того, що розігрується в суспільстві, і того, що вирує всередині особистості.

Завдяки соціально–психологічним практикам здійснюється структурація життя, його самоструктурування, і саме практики забезпечують особистісні трансформації. На різних етапах життєвого шляху провідними стають відповідні повторювані практики, що акумулюють набутий особистістю досвід.

Культурне середовище, в якому перебуває особистість, породжує в неї певні установки, диспозиції, мотиваційні тенденції. Всі ці внутрішні схильності ніби заломлюють крізь себе зовнішні ситуативні впливи, і, таким чином, зовнішні соціальні сили проявляються відповідно до логіки особистісного самоконструювання, що відбувається у соціально– психологічних практиках.

У життєвому світі кожного з нас завжди присутні, як мінімум, дві–три сотні людей, серед яких крім живих і вже померлих родичів, знайомих, друзів і колег, живуть і чимало історичних персонажів, героїв улюблених книжок, фільмів, телепередач. З усіма ними постійно відбувається діалогічна взаємодія, що суттєво впливає на індивідуальний відбір типових соціально–психологічних практик.

Соціально–психологічними практиками є звичні, досить регулярні способи самоздійснення, що усвідомлюються особистістю та відтворюються за певними правилами, конструюючи людське життя. Зміст практик визначається під час діалогу, в якому безперервно перебуває особистість з власним оточенням, реальними і віртуальними співрозмовниками.

Діалог особистості і соціуму, особистості і культури охоплює минуле, теперішнє і майбутнє як особистості, так і спільноти, до якої вона належить, етносу, з яким себе ідентифікує, релігії, яка сприймається нею як значуща. У взаємовпливах визначається динаміка саморуху, ціннісно–сміслові перетворення, що переживалися раніше, відбуваються сьогодні і продовжуватимуться у прийдешньому.

Відповідно до того, яким є суспільство і якою є особистість (наприклад, суспільство є постіндустріальним, постмодерним, а особистість – анахронічною, чи суспільство є традиційним, консервативним, а особистість – динамічною, націленою у майбутнє) діалог між ними стає більш чи менш симетричним, і внесок кожного з учасників діалогу чи то збільшується, чи, навпаки, згасає.

У типових, звичних практиках, якими повсякденно користується людина, відтворюється її особиста історія, акумулюється індивідуальний персонологічний капітал. Правильність, адекватність практик, їхня повторюваність і стабільність гарантується насамперед набутим особистістю досвідом. Нові соціально–

психологічні практики виникають, коли несподівані, кризові, екстремальні події вимагають від особистості непередбачуваних, незвичних дій і рішень.

Таким чином, ми бачимо, що сам факт існування і розвитку соціальних практик визначається впорядкованістю (узгодженістю) суб'єктів практик – окремих індивідів та їх об'єднань. Порушення впорядкованості та неузгодженість суб'єктів можливо у кількох випадках: по-перше, якщо суб'єкти втілюють принципово несумісні форми взаємодії і способи діяльності; по-друге, якщо існують зовнішні причини неузгодженості дій суб'єктів. Отже, для існування і успішного розвитку соціальних практик необхідно зміцнювати стійкість соціальної системи і взаємодії її суб'єктів.

За аналогією з соціальними інститутами як організаційними формами і функціями можна виділити головну функцію розвитку і вдосконалення соціальних практик у бік їх інституціоналізації – це забезпечення стійкості людського розвитку (незважаючи на наявність девіантних, протестних, субкультурних і контркультурних проявів соціальної активності), а також гармонію людини з природою.

Критерієм соціального прогресу, а значить, прогресу соціальних практик в ідеалі є розвиток людини і якість навколишнього середовища. Механізми розвитку соціальних практик можуть бути пов'язані з процесами їх спеціального наукового проектування силами представників різних галузей знання. У сучасному суспільстві традиційні типові (стереотипні) форми соціальних практик видозмінюються, наповнюються новим змістом; спектр соціально-культурних практик розширюється, і вони максимально розвивають людський потенціал формами життєдіяльності людей.

Пропонований конструкт «практик» у вітчизняних соціологічних концепціях вводить для позначення повторюваних актів конструювання особистого життя, наприклад, складання та переінтерпретацій власної життєвої історії.

Отже, поняття «практики» в соціології має вагоме відображення в різноманітних соціологічних концепціях, як у неklasичній соціологічній думці, так і на сучасному етапі розвитку соціології. Поняття «практики» розглядається в межах

макро та мікросоціології, в суб'єктивістських та об'єктивістських соціологічних парадигмах, що передбачає синтез й вагоме обґрунтування даного поняття як базової соціологічної категорії. В нашому дослідженні – це дає підстави зробити ґрунтовний аналіз соціологічної концептуалізації даного поняття, розширивши розуміння концепту «індивідуалізація соціальних практик». Поняття «соціальна практика» тісно пов'язана з поняттям «соціальна дія», «габітус», «структурація», «інституціоналізація», тощо. Головна форма практики – праця, трудова діяльність людей. Розрізняють також інші форми практики – соціальні дії, реформи, революції, війни і т.д.

Однак для більш детального виокремлення даного концепту в сучасній теоретичній соціології – необхідно звернутись до генезису дослідження та класифікації поняття «індивідуалізація»

У класичній соціології індивідуалізацію пов'язували переважно з розвитком буржуазної економіки. Сучасна західна соціологія стверджує, що в іншій формі процес індивідуалізації притаманний і «вільному найманому працівнику» і динаміці процесів на ринку праці. Вступ на ринок праці пов'язаний із звільненням від все нових і нових форм відносин. Індивідуалізація відбувається нерівномірно для різних соціальних груп і сфер культури [32].

В цілому, термін індивідуалізація (англ. individualization; нім. individualisierung) позначає:

1. Процес виділення людини як відносно самостійного суб'єкта в ході історичного розвитку суспільств, відносин.
2. Процес і результат поєднання соціальних вимог, очікувань, норм, цінностей зі специфікою потреб, властивостей і стилів діяльності індивідів.
3. Процес диференціації загальних для даної соціальної групи життєвих умов і заміни їх все більш специфічними.
4. Розрив групових зв'язків і появу самостійних індивідів, що не мають тісних і тривалих зв'язків з іншими.

Індивідуалізація в соціології тлумачиться як процес і результат поєднання індивідуальних вимог, ціннісно–нормативних приписів, очікувань певних дій,

прояву особистісних і ділових якостей, необхідних для ефективного виконання соціальної ролі, зі специфікою потреб, властивостей і стилю діяльності індивідів, тобто персоніфікованою формою реалізації соціальних функцій. Індивідуалізація виявляється можливою завдяки пластичності (гнучкості) індивідів, здатності виконувати однотипні дії з урахуванням специфіки ситуації і властивостей самого індивіда, представляє момент творчості. Цінні для суспільства чи соціальних груп і колективів індивідуалізовані способи, методи, форми діяльності можуть освоюватися іншими, перетворюючись на еталонні, що свідчить про процес виникнення інновацій [33].

Процес індивідуалізації неможливо уявляти без відображення процесу соціалізації. Саме він являє собою взаємозв'язок трьох процесів: ідентифікація, індивідуалізація, персоналізація. Ці процеси не відбуваються автономно, а взаємно доповнюють один одного. Інша справа, що на початку становлення особистості таки превалює процес ідентифікації. Унікальність процесу соціалізації для людини полягає ще і в тому, що він одночасно є і її об'єктом і її предметом. Дане питання ми більш ґрунтовно розглянемо в третьому розділі нашої роботи.

В той же час індивідуалізація – соціологічний термін, тісно пов'язаний з термінами: модернізація та індустріалізація. Це – процес переходу індивіда до самовизначення. Цей процес визначається переходом до сучасного суспільства, яке почало розвиватися після індустріальної революції. Починається послаблення традиційних зв'язків і починається поступове самовизначення індивіда. Людина може сама вибирати свій шлях в житті і не залежить від оточуючого її суспільства. Зростає також відповідальність за власні дії та вибір.

По відношенню до особистісної ідентифікації індивідуалізація постає як – процес становлення особистості шляхом селекції інформації, одержуваної індивідом з навколишнього середовища, і виробництва нових духовних цінностей, значущих для суспільства.

Переплетення взаємозалежностей робить можливим процес індивідуалізації. Разом ці два когерентних процеси (індивідуалізація і подовження ланцюжків взаємозалежності) створюють фігурації суспільства. Еліас розглядає певний етап

розвитку західного суспільства: перетворення лицарів у придворних; він говорить про подовження ланцюжків взаємозалежності і про індивідуалізацію, в той час як інші історичні періоди (феодалізація) дають зворотну картину і відповідно інші фігурації [4, 5].

Отже, аналізуючи думку Н. Еліаса, можна зазначити, що людина має потребу не стільки в соціалізації як окремому процесі (вона народжується в суспільстві, в групі, суспільство – це суспільство індивідів, асоціалізований стан – природний стан індивіда), скільки в індивідуалізації – оформленні особистості серед численних соціальних переплетень.

В теорії індивідуалізованого суспільства – індивідуалізація розглядається З. Бауманом в першу чергу як заперечення форм соціальності, відомих з минулого, як щось, що виступає в один і той же час причиною і наслідком фрагментації і соціальної дійсності, і життя кожної конкретної людини [34, 35].

Саме на думку німецького соціолога У. Бека в модернізованому суспільстві процеси індивідуалізації набирають силу. Відбувається це тільки тоді і в такій мірі, коли і в якій долаються умови утворення класів по причині відчуження і зубожіння [36].

Поява тенденції індивідуалізації пов'язана з типовими суспільними умовами – соціальними, економічними, правовими і політичними, – які були створені лише в небагатьох країнах і тільки на пізньому етапі розвитку. Сюди відносяться: загальне економічне процвітання; розширення соціальних гарантій; інституціоналізація профспілкового представництва інтересів; експансія освіти; розширення сектора послуг і можливості пересування. Однак, незважаючи на відсутність, на перший погляд, у радянському і пострадянському суспільстві багатьох умов розвитку індивідуалізації для осіб, які отримують вищу освіту, ця тенденція актуальна.

Розширюючи вчення З. Баумана та У. Бека в своїй концепції «суспільства споживання» – Ж. Бодрійяр розкриває проблеми суспільства споживання, що склалися у високорозвинених європейських країнах до 70-х років двадцятого сторіччя. На прикладі Франції, він дає критичний аналіз суспільства споживання з економічної, філософської, політичної, соціологічної та культурної точок зору.

Основою для аналізу послужив багатий економічний і соціологічний матеріал [37, 38, 39, 40].

Бодрійяр простежує характерні риси суспільства споживання і звертає увагу на вплив, який він справляє на інтелектуальний і моральний стан його окремих громадян. Індивід у суспільстві споживання приречений на індивідуалізацію споживання.

Індивідуальний, продиктований реальними потребами вибір ілюзорний – він продиктований самою структурою суспільства споживання, що надає значення не предметам, а абстрактним цінностям, тотожним відчуженим від них знаків. Людина зобов'язана персоніфікуватися, злитися з призначеною їй роллю, вона зобов'язана уміти вижити при прискорюваних темпах виробництва: «Мобільність – свідоцтво моральності», як зазначає Бодрійяр [37].

Ще одна концепція яка заслуговує уваги в контексті нашого дослідження, це концепція Гі Дебора – соціального філософа, який створив одну з найглибших концепцій, що описують сучасний капіталізм – «суспільства спектаклю», викладену в однойменній книзі.

Специфіка дослідження процесу індивідуалізації цим автором полягає у констатуванні того, що спектакль впливає на всі сфери життя – політику, економіку, культуру, релігію. У системі «суспільства спектаклю» все діє завдяки механізмам функціонування «спектаклю» – дезінформації, брехні, фальші. Спектакль відчужує людей не тільки від виробленого ними товару, але й один від одного, суспільство перетворюється в співтовариство «ізолюваних індивідів», які становлять собою «атомізований натовп». Тобто, процес індивідуалізації людини стає суто проблемою індивіда, але він є ілюзорним, штучно створеним і нав'язаним [41].

Спектакль є рід діяльності, який полягає в тому, щоб говорити від імені інших; чим більше людина споглядає те, що відбувається навколо, тим менше вона живе своїм власним життям, менше розуміє сенс свого власного існування і усвідомлює власні бажання.

Однак, треба відзначити, що індивідуалізація як явище властиве різним суспільствам на різних стадіях розвитку. Так для радянського суспільства 60–80

років були властиві такі аспекти індивідуалізації, як ослаблення родинного зв'язку між поколіннями, мобільність сільських жителів, що виражалася в міграції з сіл у міста. Корінні зміни у всій економічній системі Росії та України наприкінці 80–х і 90–х рр.. привели також до різкої зміни ринку робочої сили з обмеженими ресурсами, по терміну Я. Корнаї, на ринок робочої сили з обмеженим попитом і відповідно з масовим і структурним безробіттям.

Також, треба зазначити, що в узагальненому сенсі під індивідуалізацією маються на увазі виразно суб'єктивно–біографічні аспекти процесу цивілізації на різних його стадіях. Модернізація веде не тільки до концентрації капіталу і масового споживання, але і до індивідуалізації: звільненню від історично заданих соціальних форм і зв'язків, втрати традиційної стабільності з точки зору дієвого знання, віри і прийнятих норм і до нового виду соціальної інтеграції (аспект контролю та реінтеграції).

Виділення (звільнення), втрата стабільності, нова інтеграція – це загальна позаісторична модель індивідуалізації. Важливо диференціювати її ще по одному аспекту по об'єктивно життєвій ситуації і по суб'єктивній свідомості.

У соціокультурному аспекті індивідуалізація означає, що біографія вивільняється із заданих прив'язок, розвивається відношення до власної долі як до проекту. Біографія відкрито включається в поведінку окремого індивіда як завдання, що залежить від його рішень. Частки принципів життєвих можливостей, закритих для вирішення, зменшуються, а частки відкритої рішенням самостійно створюваної біографії збільшуються. Біографії стають авторефлексивними, соціально задана біографія трансформується в самостійно створювану, що призводить до суттєвих змін у духовному світі суспільства в цілому, але зміни ці не рівномірні в різних поколіннях.

Індивідуалізація представляється виразом змін у значенні соціальної нерівності при переході від суспільства з сильно обмеженими ресурсами до заможного суспільства. Якщо використовувати модель «перетину соціальних кіл», то точки перетину відносин, вимог і зразків очікувань, в яких виявляють себе окремі індивіди, в сучасних суспільствах стають більш своєрідними або

ідіосинкразичними. Слабшають традиційні зв'язки, і стає легше вступити в нові відносини.

Нарешті, до цієї традиції, яка підкреслює швидше можливості, ніж ризики індивідуалізації, можна віднести і багатьох теоретиків модернізації 1960-70-х рр.. Так, Карл В. Дойч писав в 1961 році: «Соціальна мобілізація (так він називає індивідуалізацію) – це поняття, що описує великий процес перетворень, який охоплює значну частину населення тих країн, які знаходяться на шляху від традиційного до сучасного способу життя. Це поняття включає в себе цілий ряд більш приватних процесів, як, наприклад, зміна місця проживання, зміна професії, зміна соціального оточення і середовища сусідства, зміна інститутів, ролей і способу дій. Крім того, воно охоплює зміну досвіду та очікувань, а, отже, і особистих спогадів, звичок і потреб, включаючи і потреба в нових зразках для створення груп і нових моделей саморозуміння окремих індивідів. ...Соціальна мобілізація... може бути визначена як процес, при якому численні старі соціальні, економічні та психологічні зв'язки розриваються і руйнуються, а люди стають більш сприйнятливими до нових форм усупільнення і поведінки» [42]. Таке бачення модернізації, з точки зору Дойча, має на увазі також «два окремих етапи процесу», а саме:

1. Стадію виривання з старого оточення, звичок і зв'язків.
2. Стадію приміщення мобілізованих частин населення у відносно стабільні нові форми груп, організацій та зобов'язань.

Отже, не слід пов'язувати індивідуалізацію лише з негативними явищами, такими як дезінтеграція, роз'єднання або навіть «егоїзм». Швидше, ризики індивідуалізації, які проявляються в кризах ідентичності або проблемах орієнтації, доповнюються можливостями навчання, толерантності і, отже, інтеграції шляхом індивідуалізації. Її слід розглядати як структурний феномен, який, перебуваючи в залежності від фундаментальних суспільних структур і довгострокових змін життєвих шансів і біографічних опцій, може приймати самі різні форми і протікати з різною інтенсивністю.

Індивідуалізація може бути розглянута як «структурний» феномен також і з позиції біографічного дослідження. Там мова йде про стандартизацію і дестандартизації моделей біографій і про «типові», «обов'язкові» для всіх моментів зміни статусу. Дестандартизація при цьому означає, що все менша кількість людей змінюють свій статус, наприклад, починають трудову діяльність після закінчення професійного навчання, в один і той же обмежений віковий період.

В цілому, в контексті процесу індивідуалізації необхідно розрізнити такі поняття як: людина-індивід-індивідуальність-особистість. Це необхідно для більш обґрунтованого розуміння процесу індивідуалізації, основних характеристик цього процесу в контексті соціологічного аналізу.

Стосовно проблеми людини в соціології використовується значний поняттєвий апарат. Це зумовлено, передусім, складністю феномена людини. Найбільш узагальненим родовим є поняття «людина». Зазвичай, людину визначають як біосоціальну істоту, що є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їх еволюції, а також передумовою й активним суб'єктом культурної еволюції. Зважаючи на багатоаспектність вияву сутності людини, науковці визначають її через найбільш властиві їй характеристики, зокрема: людина як природна, діяльна, предметна, свідомо та суспільна істота. Соціологічний аналіз потребує розгляду людини з позицій її взаємодії з іншими людьми, соціальними інститутами, соціальною системою загалом тощо.

Поняття «індивід» характеризує людину як відособленого, поодинокого, конкретного представника людської спільноти (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен).

Поняття «індивідуальність» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, своєрідне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різними, починаючи від природних рис, особливостей поведінки та закінчуючи манерою ходи чи специфікою одягу. Це поняття надзвичайно поширене в психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Дещо ширше застосування в соціології має поняття «індивідуалізм», яке також є похідним від поняття «індивід». Індивідуалізм – це тип світогляду, за яким індивідуальні інтереси протиставляються суспільним і переважають їх [43].

Поняття «особистість» входить у науковий обіг для визначення в людині не даних від природи, а в набутих у співжитті з іншими людьми характеристик, які називаються соціальними. Отже, особистість – це соціальна характеристика людини через комплекс ознак, яких вона набуває в суспільстві внаслідок залучення її до системи суспільних відносин. Саме тому особистістю не можна народитися, нею можна лише стати в суспільстві. Формування особистості відбувається з часом, коли індивід із пасивного об'єкта перетворюється на активного суб'єкта суспільних відносин, здійснюючи власну діяльність, набуваючи знань, досвіду, культури, досягаючи певних статусів тощо. Тобто, можна сказати, що особистість народжується у процесі соціалізації, основним механізмом якої є процес індивідуалізації.

В дослідженнях вітчизняного соціолога Злобіної О.Г. категорія «особистість» постає як теоретична абстракція, що дозволяє виявити глибинні механізми соціоструктурних і соціокультурних трансформацій. Поява у соціальному просторі нових життєвих можливостей ставить особистість перед вибором між новим і ризикованим та усталеним і перевіреним. Тобто сам процес перетворень “вмикає” механізм самостійного прийняття рішень і пошуку засобів життєздійснення. Завдяки такій активації індивідуальних суб'єктів вони стають важливим чинником оновлення соціальної структури, створення нових економічних та політичних реалій, зміни характеру взаємодії громадян і держави тощо [44].

Слід зазначити, що до соціальних рис індивіда належать:

- соціальні статуси, соціальні ролі, що їх відіграє індивід у суспільстві;
- соціальні риси, зумовлені взаємодією з іншими;
- почуття, думки, переконання, сформовані під впливом середовища;
- соціально визначена мета діяльності;
- загальний рівень освіти та культури індивіда;
- професійні здатності й уміння;

- ідентифікація себе з групою.

При аналізі цього поняттєвого ряду у пригоді може стати відома філософська тріада: загальне-одиничне-особливе, де під загальним можна розуміти людину, під одиничним – індивіда, під особливим – особистість. В нашому випадку ми характеризуємо цю тріаду як невід’ємну частину процесу індивідуалізації.

Отже, поняття «індивідуалізації» у мультипарадигмальному соціологічному просторі визначається різноманітними формами інтерпретації в об’єктивістській та суб’єктивістській традиціях. Окремо виділяються соціокультурний, індивідуальний (біографічний), модернізаційний та індустріалізаційний аспекти розгляду поняття «індивідуалізації». Дане поняття дає змогу визначити зміст й взаємозв’язок теоретичного конструкту «індивідуалізація соціальних практик», виокремити суперечності відображення даного конструкту.

1.3. Міждисциплінарний рівень досліджень процесу індивідуалізації соціальних практик

Проблема індивідуалізації соціальних практик також знайшла своє відображення в межах антропології (Б. Малиновський, М. Мос, К. Леві-Строс, Р. Редфілд), філософії (Б. Спіноза, Г. Гегель, Ф. Енгельс, Ф. Ніцше, Н. Бердяєв, М. Шелер, Тейярд де Шарден, Є. Трубецький), педагогіки (І. Унт, Т. Ковалева, Г. Прозументова, О. Суханова, О. Тубельський, Д. Єльконін), психології (Л. Рубінштейн, А. Леонтьєв, З. Фрейд, В. Франкл, А. Маслоу). Особливої уваги заслуговують соціально–психологічні концепції соціалізації–індивідуалізації особистості Г. Андрєєвої, М. Бобневої, І. Кона, А. Петровського, Д. Фельдштейна, Е. Еріксона; соціальних установок і ціннісних відносин В. Мясичєва, Ш. Надірашвілі, В. Ядова. Проте слід зауважити, що сьогодні не до кінця розкриті та обґрунтовані наукова сутність, структура процесу соціального розвитку особистості, проте представлені підходи, які обґрунтовують даний розвиток, і дозволяють розкрити специфіку міждисциплінарного аспекту дослідження процесу індивідуалізації соціальних практик.

Гуманістичний підхід. Основи розвитку особистості представлені у формі особистісного зростання, самоактуалізації, саморозвитку. Так, згідно теорії А. Маслоу, кожна людина володіє мотиваційним набором, який допомагає їй задовольняти потреби п'яти рівнів. Тільки в тому випадку, якщо біологічні потреби і потреба в безпеці задоволені, і при отриманні впевненості в тому, що вони і в майбутньому задовольнятимуться нормально, людина може переходити до задоволення інших більш високих потреб – в любові і приналежності до конкретної соціальної групи, в самооцінці і самореалізації. Тільки задовольнивши потребу найвищого рівня, людина може стати здоровою, творчою і незалежною особою. І тоді вона здатна успішно вирішувати різні проблеми, краще розуміти себе та інших,

розумніше будувати міжособистісні відносини і повністю віддавати себе улюбленій справі [45].

Діяльнісний підхід. Згідно цьому підходу розвиток особистості відбувається в процесі включення її в різні види діяльності. Шляхи розв'язання проблеми розвитку особистості, намічені П. П. Блонським і Л. С. Виготським, розвернув і поглибив О. М. Леонт'єв, який писав, що «у вивченні розвитку психіки дитини слід виходити з розвитку її діяльності, оскільки вона складається в даних конкретних умовах її життя... Життя або діяльність у цілому не складається механічно з окремих видів діяльності. Одні види діяльності є на даному етапі провідними і мають більше значення для подальшого розвитку особистості, інші – менше. Одні грають головну роль в розвитку, інші – підлеглу. Тому потрібно говорити про залежність розвитку психіки не від діяльності взагалі, а від провідної діяльності» [46]. Ці характеристики дозволяють розділити всі типи діяльності на дві групи.

1. До першої групи входять діяльності, усередині яких відбувається інтенсивна орієнтація в основних значеннях людської діяльності і освоєння задач, мотивів і норм відносин між людьми. Це діяльності в системі «дитина – суспільний дорослий»: безпосередньо–емоційне спілкування немовляти; ролева гра; інтимно–особистісне спілкування підлітків. При здійсненні цієї групи діяльностей відбувається переважний розвиток у дітей мотиваційної сфери.

2. Другу групу складають діяльності, усередині яких відбувається засвоєння суспільно вироблених способів дії з предметами. Це діяльності в системі «дитина– суспільний предмет»: маніпулятивно–наочна діяльність дитини раннього віку; навчальна діяльність молодшого школяра; навчально–професійна діяльність старших підлітків [47, 48].

На думку Д. І. Фельдштейна розвиток дитини в онтогенезі відбувається при цілеспрямованому включенні її в систему діяльності [49]. Саме в конкретних типах діяльності дітей і виявляються дві її сторони: наочно–практична і діяльність, направлена на розвиток взаємостосунків.

При цьому актуалізація тієї або іншої сторони діяльності здійснюється в тих типах діяльності, які найбільшою мірою забезпечують на відповідних етапах

онтогенезу процес соціалізації і індивідуалізації, виступаючи через це провідними моментами розвитку – провідними типами діяльності.

Вже через саме соціальну сутність діяльності, в процесі її розвитку відбувається формування соціальних відносин людини, її суб'єктивного світу. Найважливішим компонентом соціальних утворень дитини виступає позиція «я». Поступальний розвиток «я» йде від усвідомлення дитиною своїх соціальних можливостей до чіткого прояву, зміцнення, якісній зміні соціальної позиції в результаті власної творчої активності.

Д. І. Фельдштейн виділяє два типи реально існуючих позицій дитини у відношенні до суспільства («я в суспільстві» і «я і суспільство»). Саме позиція «я» у ставленні до суспільства повно відображає результати соціального розвитку в онтогенезі. Обидва типи цієї позиції чітко пов'язані з певними періодами, етапами онтогенезу. Позиція «я в суспільстві» пов'язана з освоєнням наочно–практичної сторони діяльності – знарядь, знаків, соціально заданих дій, способів поводження з предметами. В цілому це процес соціалізації дитини. Позиція «я і суспільство» пов'язана з діяльністю, направленою на засвоєння норм людських взаємовідносин. Цей процес забезпечує індивідуалізацію особистості. Позиція «я в суспільстві» формується в періоди раннього дитинства (1–3 роки), молодшого шкільного (6–9 років) і старшого шкільного (15–17 років) віків. Позиція «я і суспільство» розгортається найбільш активно в дошкільному (3–6 років) і підлітковому (10–15 років) віках.

Вивчення чергування різних позицій дитини приводить Д. І. Фельдштейна до висновку про існування двох типів рубежів соціального розвитку особистості, названих ним «проміжними» (1 рік, 6 і 15 р.) і «вузловими» (3 роки, 10 і 17 р.) [50].

У рамках діяльнісного підходу була розроблена теорія розвитку особистості як процесу входження її в різні соціальні групи (А.В. Петровський). Цей процес включає три стадії:

- 1) адаптація;
- 2) індивідуалізація;
- 3) інтеграція.

Адаптація передбачає засвоєння діючих цінностей і норм, оволодіння відповідними засобами і формами діяльності і тим самим уподібнення індивіда іншим членам цієї спільності. Індивідуалізація породжується протиріччями між необхідністю «бути таким, як всі» і прагненням особистості до максимальної персоналізації. Інтеграція визначається суперечністю між прагненням індивіда бути ідеально представленим своїми особливостями і відмінностями в спільності і потребою спільності прийняти і схвалити лише ті його особливості, які сприяють розвитку спільності і тим самим розвитку його особистості.

У випадку якщо суперечність не усунена, настає дезінтеграція і, як наслідок, або ізоляції особистості, або витіснення її із спільності, або деградація з поверненням на ранні стадії її розвитку. Коли індивіду не вдається подолати труднощі адаптаційного періоду, у нього виникають якості конформності, залежності, боязкості, невпевненості.

Якщо на 2-й фазі розвитку індивід не зустрічає взаєморозуміння, то це може сприяти формуванню негативізму, агресивності, підозрливості, брехливості. При успішному проходженні фази інтеграції у високорозвинутій групі в індивіда формуються гуманність, довір'я, справедливість, вимогливість до себе, упевненість у собі тощо. У зв'язку з тим, що ситуація адаптації, індивідуалізації, інтеграції при послідовному або паралельному входженні індивіда в різні групи багато разів відтворюється, відповідні особистісні новоутворення закріплюються, складається стійка структура особистості.

Системний підхід. Поступово, протягом останніх декількох десятиріч, дослідження в області розвитку перемістилися на більш високий рівень аналізу, зосереджений на системах, на принципах і особливостях їх змін і еволюції. В рамках даної проблеми визначимо систему як: (1) організований набір взаємодіючих компонентів, який (2) діє згідно деяким принципам і (3) виконує деяку функцію. Контекстуалізм – це системний погляд на розвиток і поведінку, послідовники якого затверджують, що дані процеси завжди реалізуються в деякому специфічному фізичному і соціокультурному контексті. Історично методами дослідження в рамках

контекстуального підходу, були кросс–культурні порівняння і вивчення впливів на дитину різних практик виховання [51].

Сьогодні контекстуальні підходи акцентують увагу на тому, як відбувається взаємодія культурних практик, дитини і дорослого в ході розвитку одночасно на декількох рівнях. Найвпливовішою на сьогоднішній день моделлю соціального розвитку особистості стала біоекологічна модель, що бере свої витоки з концепції У. Бронфенбреннера. В біоекологічній моделі підкреслюється, що розвиток людини – це динамічний процес, начало якого обумовлено генетичним фундаментом і який розгортається в результаті взаємодії з безпосереднім оточенням.

На думку Бронфенбреннера, соціокультурне середовище розвитку дитини складається з чотирьох систем. Мікросистема, або перший рівень моделі, – це заняття, ролі і взаємодії індивідуума і його найближчого оточення (сім'я, дитячий садок, школа). Ці взаємодії називаються проксимальними (максимально наближеними) процесами. Наприклад, розвиток дитини в сім'ї може підтримуватися чуйністю матері у відношенні до її перших кроків на шляху до незалежності. У свою чергу, прояв дитиною незалежності може спонукати матір до пошуку нових способів підтримки такої поведінки [52].

Мезосистема, або другий рівень, утворюється взаємозв'язками двох або більше мікросистем. Так, істотно впливають на розвиток формальні і неформальні зв'язки між сім'єю і школою або сім'єю, школою і групою однолітків. Наприклад, постійне спілкування батьків з вчителями може позитивно позначитися на успіхах дитини в школі. Аналогічним чином, уважне ставлення вчителів до дитини благотворно позначиться на взаємодіях з членами її сім'ї.

Екзосистема, або третій рівень, – це аспекти соціального середовища або суспільних структур, які знаходяться поза сферою безпосереднього досвіду індивідуума, проте впливають на нього (місце роботи батьків, вплив місцевих органів охорони здоров'я і соціальної взаємодопомоги, неформальне оточення, таке як широкий круг родичів сім'ї дитини, друзі батьків).

Макросистема, або зовнішній рівень, включає життєві цінності, закони і традиції тієї культури, в якій живе індивідуум. Хоча втручання, що підтримують і

стимулюють хід розвитку, можуть здійснюватися на всіх рівнях моделі, Бронфенбреннер вважає, що значну роль вони грають на рівні макросистеми. Це відбувається тому що макросистема може впливати на всі інші рівні.

Отже, перераховані вище аспекти розвитку особистості (психосексуальний, психосоціальний, інтелектуальний, морально–етичний, поведінковий, гуманістичний) взаємозв'язані, взаємообумовлені, тому вивчення і реалізація соціального розвитку особистості повинне проводитися системно. Це дозволяє виокремити важливість міждисциплінарного аспекту дослідження індивідуалізації соціальних практик та визначити подальші завдання дослідження даної проблеми.

Висновки до розділу 1

У даному розділі здійснено аналіз підходів у соціологічній та філософській літературі до поняття «індивідуалізація соціальних практик», а також експлікація цього поняття, виходячи з мети і завдань дисертаційного дослідження.

Автор зауважує, що якщо категорія соціальних практик актуалізована як інструмент соціологічного теоретизування, що дало привід для подальшого вивчення призвичаєних дій в рамках соціологічної науки, то – поняття індивідуалізації соціальних практик актуалізується як інструмент соціологічного теоретизування, що надає змогу вивчати особливості формування та трансформації персоніфікованих практик, що призводять до змін соціального порядку.

Якщо індивідуалізація позначає процес виділення людини як відносно самостійного суб'єкта в ході історичного розвитку суспільних відносин, то – індивідуалізація соціальних практик позначає процес виділення діяльнісного потенціалу індивіда шляхом вибору конкретних соціальних практик. Соціальна практика – вид практики, в ході якої конкретно-історичний суб'єкт, використовуючи суспільні інститути, організації та установи, впливаючи на систему суспільних відносин, змінює суспільство і розвивається сам. Індивідуалізація соціальних

практик в такому випадку – постає вибором конкретно-історичного суб'єкта способу індивідуальної активності – діяльності спрямованої на зміну соціального порядку.

Автор полемізує з об'єктивістськими ідеями теоретизування в соціології (об'єктивізм О. Конта, функціоналізм Е. Дюркгейма, історичний матеріалізм і теорія способів виробництва К. Маркса, структурний функціоналізм Т. Парсонса), який згідно зі своєю ідеологією вважає суспільство, його системи і структури завжди в наявності, вони завжди поза і незалежно від ідей, переконань, світоглядів, уявлень індивідів, що складають це суспільство. Такі погляди унеможливають саме існування процесу індивідуалізації соціальних практик та його розвиток.

Автор підтримує ідеї суб'єктивістської соціологічної парадигми (типологія соціальної діяльності М. Вебера, концепція хабітулізації і заснована на ній теорія «соціального конструювання дійсності» П. Бергера, соціальний біхевіоризм Дж. Г. Міда, розвинений Г. Блумером, теорії М. Вебера, Н. Еліаса, П. Бурдьо, К. Поппера та ін.) - суспільство розглядається, насамперед, як соціально-групова, суб'єктно-поведінкова структура, і саме його існування є не що інше, як взаємодія між цими соціальними групами. Особливості цієї взаємодії, установки учасників, їхні інтереси, специфіка поведінки задають тип суспільства, а тому саме суб'єкти, або актори соціальної дії є основним об'єктом вивчення, саме вони сприяють розвитку процесу індивідуалізації соціальних практик.

Беручи до уваги тезу про стійкість базових інститутів і позначивши рівень їх функціонування як мезорівень, можна припустити, що саме тут відбуваються системні перетворення. Макро- і мікрорівні можна безпосередньо віднести до соціальних практик. Акторами макрорівня можуть виступати соціальні організації, котрі не змінюють правил, але змінюють практики, виходячи з власних уявлень, запитів і потреб. На мікрорівні авторами є індивіди та соціальні групи, які перетворюють соціальні практики «знизу» як відтворюючи їх, так і трансформуючи під свої цілі та інтереси. Таким чином, акторами (суб'єктами) соціальних практик є як соціальні організації, так і індивіди, соціальні групи. Тобто індивідуалізація

соціальних практик виконується на груповому та індивідуальному рівнях соціальної діяльності.

Саме поняття індивідуалізації несе в собі суперечливий характер інтерпретації, адже воно підкреслює як позитивні так і негативні риси цього соціального процесу. Індивідуалізація сприяє розширенню прав й свобод, що на перший погляд являється позитивним процесом для самореалізації особистості, але в той же час – у зростанні приватних прав і свобод є своя ціна: нові відкриття для прийняття рішень і діяльності людей завжди мають на увазі підвищення індивідуальної відповідальності, розгортання соціальних патологій. Індивідуалізація відбувається нерівномірно для різних соціальних груп і сфер культури. Отже, сам процес індивідуалізації соціальних практик через цю нерівномірність є важким для встановлення та дослідження.

Індивідуалізація в соціології тлумачиться як процес і результат поєднання індивідуальних вимог, ціннісно–нормативних приписів, очікувань певних дій, прояву особистісних і ділових якостей, необхідних для ефективного виконання соціальної ролі, зі специфікою потреб, властивостей і стилю діяльності індивідів, тобто персоніфікованою формою реалізації соціальних функцій. Індивідуалізація виявляється можливою завдяки пластичності (гнучкості) індивідів, здатності виконувати однотипні дії з урахуванням специфіки ситуації і властивостей самого індивіда, представляє момент творчості. Цінні для суспільства чи соціальних груп і колективів індивідуалізовані способи, методи, форми діяльності можуть освоюватися іншими, перетворюючись на еталонні, що свідчить про процес виникнення інновацій. Таким чином пояснюється тенденція поширення індивідуалізації соціальних практик, яке в свою чергу породжує запит на інновацію та творчість в сучасних постіндустріальних системах.

Поняття індивідуалізації соціальних практик розкривається через поняття, які відображають його сутність: «габітус» (П. Бурдьо), «структурація» (Е. Гідденс), «індивідуалізоване суспільство» (З. Бауман), «суспільство ризику» (У. Бек), «суспільство знання» (П. Друкер). Визначені аналоги в різних парадигмальних інтерпретаціях є соціологічними поняттями, які розширюють розуміння змісту

поняття «індивідуалізація соціальних практик» та сприяють його змістовному обґрунтуванню, вказують на синтетичність даного поняття.

Таким чином поняття «соціальні практики» та «індивідуалізація» являють собою складний міждисциплінарний феномен, який розуміється представниками ряду теоретичних концепцій як такий, що володіє такими властивостями: типовість, інтерсуб'єктивність, змістовність, передбачуваність і прогнозованість. В той же час, варто зауважити – індивідуалізація соціальних практик впливає на систему суспільних відносин, відтворює і конструює основні способи соціального існування, створює умови для самореалізації та самовираження особистості, забезпечує задоволення потреб і досягнення цілей членів соціальних груп і організацій. Конкретно-історичний суб'єкт, індивідуалізуючи характерні для його соціального простору, суспільства, соціальних інститутів, соціальні практики – обирає шлях самореалізації та формує нові ідентичності, які потребують соціологічного дослідження.

Ключові суперечності відображення індивідуалізації соціальних практик в сучасному соціологічному дискурсі характеризують зміну балансу між персоніфікованими та колективними практиками, інтерпретація даного процесу відбувається в рамках соціологічного об'єктивізму та суб'єктивізму. Об'єктивізм у дослідженні індивідуалізації соціальних практик обмежується відображенням біологічного та соціального, соціальної діяльності, суспільних відносин, соціального порядку, колективної поведінки тощо, не розглядаючи проблему індивідуальної свободи особистості. А суб'єктивізм виходить на більш глибокий рівень пізнання даного процесу та розширює дослідницький простір індивідуалізації соціальних практик, виокремлюючи проблеми ринку праці, трудових відносин, сфер інформаційного розвитку, цінностей інтелектуального розвитку та сфери послуг; персоніфікованих практик, що надає змогу до більш глибокого дослідження даного процесу в сучасному соціологічному теоретизуванні. Отже, сутність відображення суперечностей індивідуалізації соціальних практик постає складною проблемою, адже розуміння сутності поняття «індивідуалізація соціальних практик» полягає: у зосередженні соціологів більшою мірою на плюралізмі думок та соціально-

філософському дискурсі, а ніж на розробці теоретико-методологічних засад його дослідження та створені узагальнюючого концепту; у тому, що багато суперечностей пов'язаних з тлумаченням понять «індивідуалізація» та «соціальні практики» спрямовані на опис окремих аспектів, які не дають цілісної картини – концепції індивідуалізації соціальних практик; а також у складності мультипарадигмального аспекту розгляду даної проблеми в соціології.

РОЗДІЛ 2

СУПЕРЕЧНОСТІ СПОСОБІВ ТА МЕХАНІЗМІВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ В НЕКЛАСИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ КІНЦЯ ХІХ-ГО ТА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Методологія досліджень способів та механізмів індивідуальної активності в некласичних соціологічних теоріях кінця ХІХ-го та першої половини ХХ ст. та її особливості

Знання про способи та механізми індивідуальної активності в сучасній соціологічній науці залишаються досить поверховими. Все це породжено низкою недосліджених або нерозглянутих проблем, які є дотичними до цієї теми. Не вистачає описових досліджень, які б розкривали сутність історії розвитку індивідуальної активності. Такий стан речей може призвести до спекулятивного та неточного аналізу з приводу даної теми дослідження.

Треба зазначити, що проблема дослідження процесів людської активності в соціології є дотичною до проблеми дослідження особистості її діяльності, її соціального статусу та ролі, життєвих стратегій та індивідуалізації, тощо. До розгляду даної проблеми звертались західні та вітчизняні соціологи (роботи Е. Дюркгейма, М. Вебера, Дж. Міда, Г. Блумера, Р. Лінтона – в контексті дослідження людської активності, роботи З. Баумана, У. Бека, Е. Тоффлера, Н. Еліаса – в контексті індивідуалізації). У дослідження категорій споріднених із індивідуальною активністю, її культурних та соціально – психологічних проявів в сучасному українському суспільстві, істотний внесок зробили Л. Сохань, В. Тихонович. Н. Паніна, С. Макеєв, О. Куценко, О. Злобіна, Н. Бабенко, О. Шульга, Н. Соболева, І. Мартинюк, Л. Бевзенко, Л. Скокова, В. Бакіров, О. Плахов, В. Сьома та ін..

Водночас постає проблема того, що в соціології більше акцентується увага на понятті «соціальної активності», тим самим нехтується розгляд поняття

«індивідуальної активності», яке відносять до першого. Найбільш дотичною ця тема є до соціології особистості в якій важливою якістю особистості вважають саме її соціальну активність.

Отже, постає питання, що саме вважати під індивідуальною активністю, різновид соціальної активності, чи, власне, окремо сформований вид активності? Як показує аналіз можливо сформулювати окремий концепт «індивідуальної активності» [53].

Термін активності широко використовується в різних сферах науки як самостійно, так і в якості додаткового в різних поєднаннях. Причому в деяких випадках це стало настільки звичним, що сформувалися самостійні поняття. Наприклад, такі як: активна людина, активна життєва позиція, активне навчання, активіст, активний елемент системи. Поняття активності придбало такий широкий сенс, що при більш уважному відношенні його використання вимагає уточнень.

Насамперед, зазначимо, що дослідники акцентують увагу на тому, що поняття активності не має однозначного тлумачення в соціології, так як характеризує низку контекстів пов'язаних з різноманітними соціологічними категоріями: соціальна діяльність, соціальна взаємодія, соціальна поведінка, соціальний статус та роль – тощо. Плюралізм ідей та дефініцій ускладнюють процес точного визначення теоретичного конструкту «активність». Нами було зроблено спробу даного визначення, про що буде йти в цьому підрозділі.

У вузькому значенні активність тлумачиться як – притаманна всім живим істотам здатність реагувати на навколишнє середовище. Таким чином, активність – загальна характеристика живого, що відрізняє його від неживого.

В цілому, під активністю в соціології мається на увазі – соціальна якість особистості, втілена в здатності виробляти соціально значимі дії, які проявляються в спілкуванні з іншими, в спільних і ними (або окремо від них скоєних) вчинках, справах, у творчості. Але в той же час активність постає як (від лат. *Activus* – діяльний) – діяльність у найширшому сенсі слова, один з основних елементів людської поведінки [13].

Варто зазначити, що поняття «соціальна поведінка» характеризує певний спосіб вияву індивідуальної активності. Соціальну поведінку розглядають як відносно узгоджену і послідовну сукупність соціально значущих вчинків особистості.

Поведінку конкретної особистості можна уявити як систему взаємопов'язаних дій і вчинків індивіда, котрі здійснюються для реалізації певних функцій та вимагають зв'язку людини із соціумом. Своєрідність поведінки людини залежить від характеру її взаємовідносин з іншим співрозмовником чи групою, до якої вона належить. На неї впливають також групові норми і цінності, статусно-рольові приписи.

У ситуаціях соціальної взаємодії поведінка людей має не один, а кілька типів культурних смислів. Вони зумовлені тим, що кожна дія у взаємодії має зміст і оцінку з точки зору суб'єкта, який її коїть, так і сприймаючої його наслідки сторони. Так, в ситуації «вчитель-учні» викладач має свої наміри і підпорядковує їм свою активність, тоді як учні мають власні уявлення про значущість і ефективність цієї активності.

В цілому, під поняттям «соціальна взаємодія» розуміється – будь-яка поведінка індивіда, групи індивідів, суспільства в цілому як в даний момент, так і в перспективі. Категорія «взаємодія» виражає характер і зміст відносин між людьми і соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів діяльності, тобто відносин, що розрізняються за соціальними позиціями (статусами) і ролями (функціями).

Соціальна взаємодія має об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона взаємодії – це зв'язки, які не залежать від окремих особистостей, але що опосередковують і контролюють зміст і характер їхньої взаємодії. Суб'єктивна сторона – це свідоме ставлення індивідів один до одного, засноване на взаємних очікуваннях відповідної поведінки. Це міжособистісні відносини, які являють собою безпосередні зв'язки між індивідами, що складаються в конкретних умовах місця і часу. Механізм соціальної взаємодії включає: індивідів, що роблять ті чи інші дії;

зміни у зовнішньому світі, викликані цими діями; вплив цих змін на інших індивідів.

Щоб зрозуміти соціальну взаємодію, треба з'ясувати властивості взаємодіючих сил. Головне в соціальній взаємодії – змістовна сторона. «Заломлення» соціальних норм і цінностей через свідомість індивіда і його реальна дія на основі осмислення цих норм і цінностей визначає спосіб соціальної взаємодії індивіда з іншими індивідами і соціальним оточенням в цілому. Цей спосіб включає наступні аспекти: передачу інформації, її отримання, реакцію на неї, передачу переробленої інформації, її отримання і реакцію на неї.

Також важливою категорією, яка розкриває сутність понять – «соціальна поведінка» та «індивідуальна активність» – є категорія – «спосіб життя». Вона дозволяє концептуально пов'язати особистість як суб'єкт культури з її соціокультурним оточенням або, як нерідко прийнято говорити, особистість із суспільством і культурою.

Однак щоб зрозуміти механізми динаміки такого роду зв'язків, необхідна більш детальна проробка внутрішньої структури цієї категорії з акцентом на особистісній специфіці суб'єкта. Особистісна змінна дозволяє в цьому випадку виділити аналітичну область, де легко простежується, яким чином індивідуальні спонукання, знання, навички, звички, сприяють підтримці або зміні відносин між людьми в процесах соціальної взаємодії.

Все це обґрунтовується методологічною специфікою соціології, як науки, яка орієнтована на дослідження життєвих умов, як факторів, що детермінують поведінку людей. А також – особливістю розгляду людини, як об'єкту – поведінка якого формується під впливом зовнішніх соціальних впливів. В соціології людина представлена в абстрактних типових соціально значущих характеристиках (соціально-демографічних, соціально-функціональних, професійних тощо). Концепція особистості атемпоральна (не включає в себе категорію часу) і представлена в структурно-функціональних, але не динамічних характеристиках.

Також, слід відмітити, що в соціології, в першу чергу, вивчаються інтерперсональні явища, тобто ті риси соціальної взаємодії, які розділяються багатьма людьми – стереотипи, правила, норми і т.п.

Отже, з вищенаведеного можемо зробити висновок, що поняття «активність» постає складним теоретичним конструктом. Даний конструкт виражається у контексті соціальної взаємодії, групових норм і цінностей, статусно-рольової характеристики особистості, тощо. Нами було зроблено таке визначення теоретичного конструкту «активність» – це поняття, що фіксує суспільно визначені характеристики особистості – соціальні якості та поведінку, соціальних груп і класів, невіддільні від способу існування і діяльності історичних суб'єктів. Дане твердження дозволяє нам більш коректно підійти до розуміння та обґрунтування концепту «індивідуальна активність».

Для конструювання концепту «індивідуальної активності» слід звернутися до визначення поняття «соціальна активність».

В соціологічному довіднику за редакцією Воловича В. І. соціальна активність розглядається як – характеристика способу життєдіяльності соціального суб'єкта, яка полягає у свідомій спрямованості його діяльності на перетворення соціальних умов відповідно до потреб, інтересів, цілей та ідеалів, у висуненні та реалізації соціальних ініціатив, участі у вирішенні актуальних соціальних завдань, формуванні у себе необхідних соціальних якостей [13].

«Соціальна активність» – поняття, традиційно властиве тим соціологічним школам і напрямкам, які орієнтовані на діяльне, волонтаристське подолання наявних диспропорцій і соціальної напруги в межах того чи іншого суспільства (Марксизм, Конфліктологія). Передбачається, що за допомогою соціальної активності певних індивідуальних та колективних суб'єктів є можливим і здійсненням соціальний прогрес соціуму.

Через соціальну активність виражається рівень соціальних потенцій суб'єкта, його культура, вміння, знання та навички, здатність охоплювати своєю діяльністю навколишній світ, змінювати його і разом з ним самого себе. На відміну від

соціальної пасивності, яка гальмує соціальні реакції людини і відчужує її від суспільних завдань і проблем.

Соціальна активність виступає формою швидкого реагування на зміни в соціальному середовищі, прояви, трансформації та реалізації соціальної енергії. Від соціальної активності людей безпосередньо залежить динамізм суспільства. Вона може здійснюватися в різних формах діяльності (індивідуальній, груповій, масовій), але основними її різновидами є суспільно-політична і трудова активність. Перша спрямована на зміну або зміцнення головним чином соціальних відносин, друга на створення матеріальних умов життя.

Особливе значення має також управлінська активність, що дозволяє суб'єкту управління вносити оперативні зміни у функціонування і розвиток громадських структур і сфер у зв'язку з новими умовами. Важливу роль грає також активність дозвілля, яка забезпечує відтворення самої людини, розвиток її особистості, здатності до праці.

Соціальна активність характеризується внутрішньою неоднорідністю, оскільки її по-різному проявляють, направляють і використовують громадські сили, що домагаються реалізації своїх інтересів. У зв'язку з цим одні її форми можуть відповідати об'єктивно назрілим потребам розвитку суспільства, інші – суперечити і навіть протидіяти їм.

В цілому ж чим вищий рівень соціальної активності, чим більший заряд соціальної енергії вона в собі концентрує (а це залежить також і від того, яка маса людей таку енергію проявляє і направляє в єдине русло), тим успішніше розвивається суспільство, зацікавлене в постійному зростанні соціальної активності мас. Нові, все більш складні проблеми, що виникають в ході суспільного розвитку, вимагають енергійних зусиль багатьох громадських сил.

Отже, зростання соціальної активності може бути забезпечене тільки через стимулювання соціальної діяльності людей і розширення рамок для їх соціальної творчості.

Однак, треба зазначити, що соціальна активність – свідомо діяльність людини, яка змінює навколишні його суспільні умови, виховує в собі бажані якості

особистості. Соціальна активність є необхідною умовою для формування індивіда як діяльного, енергійного суб'єкта, що змінює хід історичного процесу. Вона є необхідною передумовою для всебічного розвитку особистості. Проявляється в самих різних формах. Соціальна активність може бути групова, колективна або індивідуальна. Основними сферами соціальної активності є політична, трудова, наукова, естетична сфери. Протилежністю соціальної активності є соціальна пасивність. Вона обумовлена тим, що людина не може реалізувати свої ідеї, цілі, задовольнити потреби. Суспільні інститути, організації суспільства не надають можливості для індивіда активно діяти. Він змушений бути виразником чужої волі, діяти за чужими вказівками. В результаті в суспільстві зростають пасивність і байдужість.

Отже, поняття соціальної активності включає в себе різноманітні характеристики способу життєдіяльності соціального суб'єкта в різних формах діяльності (індивідуальній та колективній). Вона характеризує індивідуальну активність суб'єкта, яка допомагає йому у соціальних взаємозв'язках – у зміцненні соціальних відносин та реалізації власного потенціалу – самоорганізації, тощо. На нашу думку дане поняття дає конкретний зміст для розуміння поняття індивідуалізації соціальних практик – в якому підкреслюється важливість зміни ходу історичного процесу та обґрунтування соціальних трансформацій.

2.2. Суперечності концептуального виокремлення онтологічних ознак поняття «індивідуальна активність» в працях Е.Дюркгейма, М.Вебера, Дж.Міда, Г.Блумера, Р.Лінтона

В контексті соціологічних теорій кінця XIX ст. початку XX ст.. ми звернулись до робіт: Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Блумера, Дж. Міда, Р. Лінтона щоб

встановити, яким чином відбувалась еволюція поглядів на поняття індивідуальної активності особистості.

Першу більш менш чітку інтерпретацію поняття «індивідуальна активність» зробив Е. Дюркгейм наприкінці XIX століття, видавши книгу «Про розподіл суспільної праці» 1893 року [8]. Індивідуальна активність обґрунтовується ним з притаманним йому дуалізмом – через розуміння того, що людина постає як істота двоїста: індивідуальна, біологічна і соціальна. Перше має свої корені в організмі, йому відповідає біологічно обумовлена частина психіки, воно керує практичними відносинами індивіда з навколишнім світом.

Дюркгейм не уявляв собі суспільства, в якому будуть повністю усунені приватна власність і всіляка нерівність. Вони, вважав він, будуть існувати, хоча і зміниться відношення між ними. Доступ до матеріальних благ буде регулюватися природними здібностями індивідів, їх обдарованістю. У сфері матеріального виробництва індивід, згідно Дюркгейму, виступає як ізольована істота. Його індивідуальна свідомість перебуває під впливом об'єктів.

Е. Дюркгейм розглядав розподіл праці й активності як основний механізм формування власне суспільних відносин. «Безперечна та істина, що немає нічого в соціальному житті, чого б не було б в індивідуальній свідомості; але все, що в ній знаходиться, взято з суспільства» – зазначає Дюркгейм [8]. У французькій соціологічній школі індивідуальне ототожнюється з біологічним, індивід розглядається як організм; проблема громадського та індивідуального ототожнюється з проблемою соціального і біологічного. Соціальна істота в людині формується суспільством [54].

Отже, згідно поглядів Е. Дюркгейма, можна говорити про те, що індивідуальна активність індивіда обґрунтовується його біологічною і соціальною сутністю. Однак, ми можемо зауважити, що існує залежність індивіда від суспільства, яке скеровує і формує його діяльність, формує самого індивіда, інтерпретує індивідуальну активність – як безпосередній вплив суспільства на ототожнення проблем соціального й біологічного.

Розподіл праці й активності постає основним механізмом формування власне суспільних відносин. Думка Дюркгейма, що все власне людське у людині від суспільства – це дійсно капітальна думка. Однак суспільство Дюркгейм розуміє ідеалістично, ототожнюючи його з системою колективних уявлень, тобто суспільною свідомістю. Процес впровадження колективних уявлень у свідомість індивіда трактується так само ідеалістично як взаємодія індивідуальної та суспільної свідомості.

М. Вебер на відміну від Е. Дюркгейма, вбачав смисл індивідуальної активності – в діяльній сутності людини. Тобто, М. Вебер інтерпретував критерії соціальної діяльності, для того щоб її можна було виділити з усього комплексу інших форм людської активності. Структура людської активності в суспільстві добре описується категорією «соціальна дія» як сукупної складової соціології та психології. Категорія дії дозволяє описати структуру людської активності, її складові, їх взаємозалежності та взаємопереходи, осмислити доцільність людської дії як основи організації поведінки. Дія є основною одиницею діяльності, яка має свою структуру, тактику, стиль.

Соціальна дія – найпростіша одиниця в структурі соціальної діяльності. Саме М. Вебер ввів в соціологію це поняття. Він використовував його для позначення найпростішої активності індивіда, орієнтованого на очікувану поведінку людей. Осмислення різноманітності поведінки взаємодіючих індивідів М. Вебер вважав найважливішою характеристикою соціальної дії [9, 10, 55]. М. Вебер розширив ідею про розподіл праці й активності Е. Дюркгейма, доповнивши її тим, що при даному розподілі формуються не лише суспільні відносини, а й певний соціальний порядок.

Внесок німецького вченого на погляд людської активності також полягає у тому, що він на основі зіставлення світових релігій виділив три найзагальніші способи ставлення людини до світу, які визначають вектор соціальної діяльності людей, ступінь їх активності. Перший з них відповідає конфуціанському і даосистському релігійно-філософським вченням, який отримав поширення в Китаї. Другий – індуїстському та буддистському вченню, що поширився в Індії. Третій – іудаїстському і християнському поглядам, що виник на Близькому Сході і

поширився в Європі, а пізніше і на Американському континенті. Відповідно кожен спосіб ставлення до світу М. Вебер позначив ключовими формулами, що відбили діяльнісну активність людини: 1) пристосування до світу, 2) втеча від світу; 3) оволодіння світом.

Отже, на основі ідей М. Вебера можна сказати про те, що індивідуальна активність є складовою соціальної діяльності людини, яка формує суспільні відносини та соціальний порядок, а також впливає на становлення людського світогляду, який детермінує ступінь активності індивіда.

Німецький соціолог К. Маннгейм, зазначав, що соціологія «прагне з самого початку тлумачити індивідуальну активність у всіх сферах в контексті групового досвіду» [56, 57]. Мислення ніколи не було привілейованим видом діяльності, вільним від впливу суспільного життя, тому воно повинно бути зрозуміле і пояснено всередині даного контексту.

Мангейм підіймає складну проблему розвитку суспільств, завдяки індивідуальній активності окремих індивідів. Він зазначає, що тільки повністю реконструйована соціальна система, заснована не на погано скоординованій активності людей, вимушених триматися разом силами ринку, а на усвідомленому плануванні, – тільки це може дати надію на порятунок західної цивілізації [56, 57].

Сучасна криза вимагає розвитку нового стилю соціального мислення, який знову дозволив би раціональності управляти справами людей. Тільки на рівні «планованого мислення» соціальний світ може бути поставлений під контроль демократичної держави. Нічого іншого не потрібно, тільки повна перебудова людського мислення і людської волі.

Там, де невидима рука Господа не врятувала нас і привела до справжніх складнощів, повинно допомогти демократичне планування. «Кожен з нас знає тепер, що після цієї війни немає шляху назад до політичного невтручання суспільства, така війна, як ця, є творцем мовчазною революції, що готує дорогу до режиму нового порядку» [56]. На нашу думку саме це інтерпретує основу індивідуалізації соціальних практик, яка детермінується категоріями людського мислення й волі. Що постає окремим питанням на яке ще треба дати відповіді.

На відмінну від Мангейма, американський соціолог Дж. Мід вносить більш вагомий внесок у розуміння поняття «індивідуальної активності», розглядаючи систему індивідуальної ідентичності. Він виділяє в системі «Я» дві підсистеми: «І» і «Ме». «Ме» – це властива даному індивіду сукупність установок «інших», цінностей і норм суспільства; це те, як індивіди бачать себе очима інших індивідів і як вони засвоюють ці узагальнені уявлення про себе. «І», навпаки, має автономний, самоцінний характер, означає подання, індивідом самого себе, так би мовити, «самопредставлення» і виступає як його самість. Воно є джерелом спонтанної, непередбачуваної поведінки, відображає специфіку реакцій індивіда на соціальні стимули. «І» тотожний соціальному процесу, як би «зливається» з ним [53, 58, 59]. По суті справи, Мід прагнув до ототожнення «І» не тільки із соціальним процесом, але і з автономністю і свободою людини, її можливостями і перспективами вибирати соціальні ролі.

Тобто, Дж. Мід, як і Е. Дюркгейм, визнає подвійну природу структури особистості, пов'язану, з одного боку, з характеристикою самості особистості (внутрішнього стрижня, не пов'язаного із чиймись думками та оцінками), з іншого – виявленням і сприйняттям уявлень про себе з боку інших людей. Вже в такому трактуванні особистості закладено розуміння джерел соціальної взаємодії, зосереджених в її природі і структурі.

Розглядаючи вчинки людини як соціальну поведінку, засновану на комунікації, в якій вона реагує не тільки на дії, але й на наміри інших людей, Мід виділив два типи дій: значущі й незначущі. Для усвідомлення мотивів дії людини слід уявити себе в її ролі. Значущі події набувають символічного значення, коли поняття, дія чи предмет символізують або виражають зміст іншого поняття, дії або предмета. А взаємодія між людьми є безперервним діалогом, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

Тобто, дії, які чиняться з урахуванням активної або потенційної реакції на інших людей, представляють собою соціальні дії. Дж. Мід відзначав, що ключовий момент успішної соціальної дії – це адекватне «уявлення собі іншого»,

ідентифікація партнера, до якого звернута наша дія і яка повинна справдити наші очікування.

В цілому ряді соціальних взаємодій комунікація їх учасників можлива і досяжна саме тому, що вони поділяють загальну перспективу і беруть на себе виконання ролі «узагальненого іншого». У цьому понятті відображається і узагальнюється думка групи (конкретного соціального середовища) щодо загального об'єкта взаємодії.

«Саме у формі узагальненого іншого, – пише Мід, – соціальний процес впливає на поведінку залучених до нього і підтримуючих його індивідів, тобто спільнота здійснює контроль над велінням своїх індивідуальних членів, бо, як раз в цій формі соціальний процес (спільнота) проникає в якості визначального фактора в мислення індивіда» [58].

При цьому не можна не відзначити ту обставину, що, розглядаючи «узагальненого іншого» як соціальне середовище учасника взаємодії, вчений виділяє спеціально поняття «значущого іншого» як домінанту «узагальненого іншого». Це поняття зіграло важливу роль в соціології, стимулювавши надалі розробку проблеми референтної групи як реальної чи уявної соціальної групи, яка виступає для індивіда як еталон, з яким він зіставляє своє соціальне становище, поведінку та установки.

Отже, відправна точка теоретичної концепції Міда – пріоритет соціального над індивідуальним. Соціальна дія на відміну від звичайної дії обов'язково включає як мінімум двох людей. В теорії Дж. Міда значне місце відводиться активності особистості, її здатності до сприйняття іншого. Так, він розробив концепцію «узагальненого іншого». Дане поняття виражає загальні цінності і стандарти поведінки, які формують у кожного члена групи індивідуальний Я-образ. З цієї точки зору особистість в процесі рольової взаємодії як би встає на місце інших індивідів і тим самим бачить себе іншою особистістю.

Ще один вагомий внесок у інтерпретації способів та механізмів індивідуальної активності зробив Г. Блумер. Продовжуючи розвивати думки Дж. Міда, він виокремив поняття «колективної поведінки» в якій інтерпретується поняття

«групової активності», яке протиставляється індивідуальній активності. За Блумером з певної точки зору практично всяка групова активність може мислитися як колективна поведінка.

«Групова активність означає, що індивіди діють разом певним чином, що між ними існує якийсь розділення праці і що в наявності певне взаємне пристосування різних ліній індивідуальної поведінки» [60].

Групова активність знаходиться під впливом звичаю, традиції, умовностей, правил або інституційних регуляторів. Колективна дія, за Блумером, є фундаментальна, основна частина суспільства, в якій активну участь бере індивід. У цьому плані Блумер розходиться з Дюркгеймом, для якого колективні дії та колективні уявлення виступали чимось зверхнім і вищим, визначальним стосовно окремої людини. Крім того, колективна дія у Блумера теж розглядається як процес, у русі та змінах.

Блумер звертає основну увагу не на статику, а на динаміку людського життя, постійні зміни, які в ньому відбуваються. Він відзначає, що людська діяльність здійснюється щодо об'єктів на основі тих значень, які індивіди їм надають. Іншими словами, люди діють по відношенню до речей на підставі смислів (meanings), якими вони володіють.

Кожна людська дія характеризується врахуванням специфічного сенсу відповідних речей. Однак смисли не притаманні речам самі по собі і не є чимось індивідуальним. Вони виникають в процесі взаємодії і вписуються в неї, тому за своєю природою смисли є соціальним феноменом. Але разом з тим ці смисли задаються і перетворюються завдяки процесу їх інтерпретації людьми. Отже, однією з головних задач соціології є дослідження способів практичного здійснення людьми інтерпретації сенсу об'єктів в рамках їх повсякденного соціального життя.

Отже, розглянувши ідеї Г. Блумера, можна зробити висновок, що індивідуальна активність може бути обумовлена колективною поведінкою – груповою діяльністю людей, в основі якої існує розділення праці та пристосування різних ліній індивідуальної поведінки. Індивідуальна активність у колективній

діяльності відіграє важливу суспільну значущу роль, і формує у індивіда відчуття соціальної затребуваності.

Важливо підкреслити, що якщо Дж. Мід приділяє головну увагу вченню та освоєнню ролей у процесах міжособистісної взаємодії, то Р. Лінтон описує, перш за все, соціокультурну природу рольової поведінки і взаємодії людей. Статус (або позиція) розуміється ним як структурна одиниця, яка визначає місце індивіда в соціальній структурі та характеризується певною сукупністю прав і обов'язків. Роль визначається як «динамічний аспект статусу». Вона приводить в дію статус особистості. Дане розуміння статусу і ролі визнано класичним [61, 62, 63].

Активність індивідів, спрямована на реалізацію функцій, – це і є соціальна роль. Вона є основою формування відповідних очікувань з боку інших. У структурно-функціональній теоретичній орієнтації роль трактується як складне діяння. Складне, тому що:

- По-перше, активність індивіда спрямована на досягнення певної мети, тобто має цільову орієнтацію.
- По-друге, роль пропонує засоби для адекватної реакції на ситуацію, що складається, тобто виконує адаптивну функцію.
- По-третє, роль інтегрує зусилля принаймні двох індивідів у єдине ціле, сприяючи встановленню порядку.
- Нарешті, роль виконується в межах інституціоналізованої системи цінностей, контролюється та спрямовується нею.

Статус, на думку Лінтона, – це те місце, яке індивід посідає в даній системі. Розрізняють природжений, або наслідований соціальний статус, і досягнутий, пов'язаний з активністю суб'єкта для його набуття; а також особистий, визначає становище суб'єкта в системі міжособистісних відносин (особливо в малій групі) в залежності від визнання його особистісних якостей. А поняття роль використовується Лінтоном для опису всієї суми культурних зразків поведінки, пов'язаних з певним статусом. На думку Лінтона, таким чином, роль включає установки, цінності та поведінку, приписувані суспільством для кожного з усіх людей, що мають певний статус. У зв'язку з тим, що роль представляє собою

зовнішню поведінку, вона є динамічним аспектом статусу, тим, що індивід повинен зробити, для того щоб виправдати займаний статус [61, 62].

Отже, розглянувши теорію Р. Лінтона, можна зробити висновок, що:

- Індивідуальна активність індивіда обумовлюється його роллю та статусом.
- Статус – можна охарактеризувати – індикатором індивідуальної активності індивіда.
- Прослідкувавши за досягненнями індивіда (за досягнутим статусом) – можна визначити наскільки він індивідуально активний та зробити висновки про його особистісне зростання.
- Розглянувши особистісні якості індивіда – можна передбачити якою буде його індивідуальна активність, а також визначити його статус. Дана практика притаманна у процесі співбесіди прийняття на роботу, тощо.
- Роль, виступаючи динамічним аспектом статусу, теж обумовлює індивідуальну активність індивіда, адже формує його діяльність – направлену на реалізацію набутого статусу, або статусу, що досягається.

Отже, індивідуальна активність індивіда обґрунтовується його біологічною і соціальною сутністю. Існує залежність індивіда від суспільства, яке скеровує і формує його діяльність, формує самого індивіда, інтерпретує індивідуальну активність – як безпосередній вплив суспільства на ототожнення проблем соціального й біологічного. Індивідуальна активність є складовою соціальної діяльності людини, впливає на становлення людського світогляду, який детермінує ступінь активності індивіда.

Соціальна активність може мати пріоритет над індивідуальною активністю особистості. Індивідуальна активність може бути обумовлена колективною поведінкою – груповою діяльністю людей, в основі якої існує розділення праці та пристосування різних ліній індивідуальної поведінки. Індивідуальна активність індивіда обумовлюється його роллю та статусом.

На підставі проробленого аналізу нами дане таке визначення поняття «індивідуальна активність» – це теоретичний конструкт, який обґрунтовує соціальну

діяльність індивіда через його біологічну та соціальну сутність, обумовлюється роллю та статусом індивіда.

2.3. Індивідуалізація соціальних практик в концепції «відкритого суспільства» К. Поппера

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує концепція відкритого суспільства, завдяки якій можна розкрити специфіку відображення індивідуалізації соціальних практик.

Відкрите суспільство – демократичний тип суспільства, що використовується для позначення ряду сучасних суспільств і деяких суспільств античності. Зазвичай протиставляється закритому суспільству (традиційне суспільство і різні тоталітарні режими) [64].

Концепція відкритого суспільства була спочатку створена філософом Анрі Бергсоном. Потім вона була детально розроблена Карлом Поппером, який у своїй праці «Відкрите суспільство і його вороги» об'єднав філософію відкритого суспільства зі своєю філософією критичного раціоналізму.

У своїй роботі А. Бергсон протиставив два типи суспільств:

а) закриті, що прагне до самозбереження і спирається на принципи авторитаризму і насильство;

б) відкрите, втілене в великих особистостях – моральних героях і християнських містичках. Бергсон пов'язував з ними два типи моралі та релігії – статичний і динамічний.

Про визначну роль релігії, точніше магії, і моралі пізніше писав і К. Поппер. Можливість подальшого прогресу людського суспільства Бергсон бачив лише у відкритому суспільстві, у динамічній моралі, виділяючи в якості головних принципів любов до людства, «дух простоти», відмову від штучних потреб,

викликаних переважним розвитком «тіла» людства на шкоду його духовній культурі [64].

Відкрите суспільство в розумінні Поппера повністю демократично. Його члени критично налаштовані до табу, приймають рішення, спираючись на власний інтелект і критичне мислення, а також виходячи з домовленостей, досягнутих в процесі обговорення. Таке суспільство не є необмеженим капіталізмом, але й не засноване на марксизмі чи анархії: це самостійний варіант демократії.

Згідно концепції Поппера, також як і в ідеях Бергсона, існують «закриті суспільства» і «відкриті суспільства». Закрите суспільство – суспільство, характерне для племінного ладу, відносини всередині якого регулюються системою табу. Система табу описується як набір законів, що мають схожість з законами природи – їх абсолютність використання й неможливість їх порушити. У такому суспільстві індивід завжди знає, що правильно, а що неправильно і у нього немає труднощів з вибором правильної поведінки. Закриті суспільства характеризуються жорстким поділом на класи і касти. Це розділення обґрунтовується членами закритого суспільства його «природністю» [65, 66, 67].

Основні відмінності закритого та відкритого суспільства:

- закрите характеризує племінний лад, а відкрите створюється людьми пізніше;
- закрите характеризується вірою в магічне табу (заборона), а відкрите – критичним ставленням до табу і спільним обговоренням проблем;
- у закритому суспільстві не існує особистих рішень, бо все визначено звичаями;
- у відкритому суспільстві особисті рішення можуть призвести до зміни табу і законів у результаті усвідомлення проблем;
- закрите суспільство – це органічне суспільство, де немає класової боротьби, бо «ноги не виявляють схильності стати мозком і не можуть бунтувати проти шлунка»;
- у відкритому суспільстві існує класова боротьба і люди прагнуть піднятися по соціальних сходах.

Для Поппера закрите суспільство – це епоха панування колективної свідомості, родового ладу, магії і розчинення – без залишку – індивіда в групі. Він так і пише: закрите товариство спочиває на переконанні, ніби плем'я – це все, а індивід – ніщо. На нашу думку, спираючись на цю думку К. Поппера, можна стверджувати, що «закрите суспільство» – це своєрідне табу для розвитку індивідуалізації соціальних практик.

Тільки починаючи з Протагора у греків пробуджується інтерес до людської індивідуальності, саме цей філософ заявив, що людина – міра всіх речей. Започаткований Протагором переворот в суспільній свідомості завершив Сократ, що проголосив людину не тільки центром соціального універсуму, а й змусив людину поважати інших людей як самоцінних собі, а закріпила даний успіх епоха великого античного просвітителя Перикла.

З розвитком торгівлі і мореплавання різні племена з різними системами табу стали вступати в контакт, і стало зрозуміло, що суспільні закони не абсолютні. Розвинулося розуміння суттєвої різниці між законами природи (наприклад, закону, за яким Сонце сходить щодня) і законами суспільними. Люди навчилися розуміти, що табу можна порушувати без особливих наслідків, головне не бути спійманим одноплемінниками.

Цей переворот у свідомості людей привів до революції, яка триває досі – революції переходу до «відкритого» суспільства. Суспільства, в якому індивід спирається на своє розуміння правильності вчинків, в якому допустима соціальна конкуренція. Дане тлумачення «відкритого» суспільства дещо збігається з баченням «меритократії», особливості якої ми вже розглянули в попередніх підрозділах, не слід плутати дані поняття.

Таким чином, відкрите суспільство починається з прориву особистості крізь пута колективу і проголошення антропоцентризму магістральним шляхом інтелектуального розвитку європейського суспільства. «Наша західна цивілізація була народжена греками. Вони, мабуть, були першими, хто зробив крок від племінного ладу до гуманізму», – писав К. Поппер [65].

Поняття відкритого суспільства було висунуто Карлом Поппером як антитеза поняттю тоталітарного суспільства. Дане поняття – соціальний еквівалент політичного та економічного поняття «конституції свободи» Фрідріха фон Хайєка. Поппер доводив, що майбутнє не визначено і на нього можна вплинути через вільне волевиявлення індивідів. Ми маємо можливість розширити дану думку, зазначивши, що людина може вплинути на своє майбутнє через індивідуалізацію соціальних практик – через принципи власної індивідуальної активності.

Поппер виступив проти платонівської ідеї філософа-правителя і захищав демократію як політичну систему, краще за інших здатну захистити відкрите суспільство. Але він також говорив, що демократія – найменше з зол і її головне достоїнство не в тому, що вона дозволяє нам вибирати найкращих політичних лідерів, але в тому, що вона дозволяє ненасильно позбавлятися від лідерів, коли вони не виправдовують наших сподівань. Поппер вважав всі політичні системи потенційно небезпечними.

Закрите і відкрите суспільство – «ідеальні типи», за допомогою яких К. Поппер хотів розкрити не так внутрішню будову суспільства, скільки два протилежних вектора розвитку людства. У цих поняттях втілюється протиборство між комунізмом (соціалізмом) і лібералізмом (демократією), боротьба між колективізмом і індивідуалізмом, пріоритетами рівності чи свободи, праці або капіталу.

У відкритому суспільстві люди керуються особистими інтересами і розрахунком, які потрібні їм для розвитку ринкових відносин та підприємництва, відповідальністю і раціоналістичної етикою. Подібні цінності сходять до Нового часу і збігаються з ідеологією лібералізму. З них виникають наука, сучасні досягнення технічного прогресу, свобода і демократія. Але запозичені вони були людством саме у греків, які створили, висловлюючись сучасною мовою, цивілізацію венчурних фірм і малого бізнесу.

В якості історичних передумов вільного суспільства послужили приватна власність, ринок, підприємництво, конкуренція і демократичний устрій, які вперше

з'явилися в античній Греції. Саме до цього періоду людської історії відносять виникнення громадянського суспільства і правової держави.

Первісно-общинне, тобто дородове суспільство, засноване на вірі в магію і колективізм, нічого подібного не знало. Тут немає приватної власності, особистісного начала, підприємництва і демократії. Поппер пропонував називати його закритим суспільством, а суспільство, в якому індивіди приймають рішення самостійно, навпаки, відкритим.

Австро-британський філософ відмовляє первісному суспільству в демократичному устрої, ідеалізує Афіни і виставляє в негативному світлі Спарту як втілення тоталітаризму. Однобічний підхід до історії часто розходиться з археологічними та антропологічними даними.

Сьогодні нам відомі численні відомості про так звану племінну демократію, зачатки ринкових і торгово-обмінних відносин в примітивному суспільстві, нарешті, відсутність придушення свободи особистості. Родоплемінний лад зовсім не був схожий на жахливе середньовіччя, а Спарта аж ніяк не служила втіленням зла, як це малювалося в уяві К. Поппера.

Закритим таке суспільство було завдяки наявності всіляких табу, вірувань, заборон, сліпого схиляння перед авторитетом вождя і колективом, через що людина жила не заради себе, а для роду, бога, суспільства, сім'ї, друзів. У них проповідувалося «служіння», а вільна поведінка, в тому числі в думках, засуджувалася, прояв індивідуальності і турбота про власне благополуччя розглядалися як порок. Тобто, ми ще раз можемо підтвердити нашу думку про те, що закрити суспільство аж ніяк не сприяє становленню та розвитку індивідуалізації соціальних практик, а навпаки – воно відсторонює можливість виникнення даного процесу як такого.

Поппер вказував, що «відкрите» суспільство може з часом еволюціонувати в «абстрактне». «Властивості «абстрактного суспільства» можна пояснити за допомогою однієї гіперболи. Ми можемо уявити суспільство, в якому люди практично ніколи не зустрічаються обличчям до обличчя. У такому суспільстві всі справи індивідуумів відбуваються в повній ізоляції, і ці індивідууми зв'язуються

один з одним за допомогою листів або телеграм і роз'їжджають в закритих автомобілях. (Штучне запліднення дозволило б навіть розмножуватися без особистих контактів.) Таке вигадане суспільство можна назвати повністю абстрактним або безособовим суспільством» [65].

Виявляється, в нашому сучасному суспільстві вже почався, можна сказати більше, щосили йде процес «абстрагування». З наростаючою швидкістю воно перетворюється на «абсолютно абстрактне суспільство». Ми проносимося повз всіх в закритих авто. У міському натовпі ми самотні, проходимо повз таких же самотніх і абстрактних індивідів, телефонуємо ми нечасто, а зустрічаємося ще рідше. На роботі відносини обмежуємо лише питаннями бізнесу. Дві-три години на день просиджуємо в автомобільних пробках. Членство в профспілці, додає К. Поппер, обмежується лише володінням посвідчення та сплатою внесків невідомому секретарю. З ним можна погодитися: існування в ситуації повної анонімності і самотності – доля мільйонів людей. А якщо згадати про інститут праці на дому (freelance), особливо його останній різновид – телероботу (telework), то картина абстрактного суспільства придбає цілком завершенні риси. Це середа штучних квітів, повітря і відносин. Більшість соціальних груп у відкритому суспільстві (за винятком сім'ї та теплих домашніх відносин) є не більш, ніж сурогатами. Абстрактні відносини, згідно К. Попперу, створюють механізми обміну і кооперації, а якщо гарненько подумати, то виявиться, що вся економіка – це область виключно лише таких взаємин. Вона побудована на грошовому розрахунку, раціональності, комерції.

Насправді – такі твердження є досить спірними, бо все залежить від індивідуальної активності, життєвих стилів, дозвілля людей. Але, все ж таки перелічені процеси мають місце у сучасності та поширюються високими темпами, завдяки розвитку інформаційних технологій, тощо. К. Поппер жив за 50 років до початку комп'ютерної ери, він не міг і помислити, що його прогнози щодо швидкого настання абстрактного суспільства так швидко справдяться. У цьому він виявився правий. Тільки причиною нашого наближення до нього виявився не розтягнутий на тисячоліття перехід від закритого суспільства до відкритого, а вибух

науково-технічного прогресу. Симулякр – вигадана реальність, яка приймається за справжню, править нашим абстрактним суспільством. Створене абстрактне суспільство, цифровий світ, електронний уряд, глобальна село і віртуальні магазини – це вже не наше майбутнє, а наше сьогодні.

Відкрите суспільство, що стало можливим тільки завдяки тому, що одного разу в людині прокинулася Особистість, тепер її знищує, перетворюючись на знеособлене – абстрактне суспільство. Як тут не згадати вражаючий афоризм Фр. Фукуями: «Кінець історії сумний». На планеті Земля залишаться тільки роботи, які побудують утопічне суспільство на базі штучного інтелекту.

На нашу думку, ні «відкрите суспільство», тим більш «абстрактне», чи «закрите», аж ніяк не постають ідеалом розвитку процесу індивідуалізації соціальних практик. На жаль, більшість людей навіть не знають про існування концепції відкритого суспільства; вони аж ніяк не вважають його ідеальним суспільством. Відкрите суспільство не може вижити без свідомих зусиль зберегти його. Це твердження, звичайно ж, відкидається ідеологією вільного підприємництва *laissez faire*, відповідно до якої необмежене прагнення до задоволення особистої користі призводить до оптимального стану речей.

Але щодня відбуваються події, які спростовують цю ідеологію. Вже давно має стати очевидним, що фінансові ринки не є бездоганними і збереження ринкового механізму має стати основною спільною задачею, яка ставиться вище корисливих інтересів індивідуальних учасників ринку. Якщо люди не вірять у відкрите суспільство як в бажану форму громадської організації і не хочуть стримувати свої корисливі інтереси в ім'я підтримки відкритого суспільства, відкрите суспільство зникне так і не з'явившись.

Відкрите суспільство, в яке люди можуть вірити, має відрізнитися від справжнього стану речей. Воно повинно виконувати роль ідеалу. Перехідне суспільство страждає від браку суспільних цінностей. Будучи ідеалом, відкрите суспільство могло б усунути саме ці недоліки. Але воно не могло б усунути всі недоліки; якби воно змогло домогтися цього, то суперечило б принципу помилковості, на якому саме ґрунтується.

Тому відкрите суспільство має бути особливим, або спеціальним видом ідеалу – свідомо недосконалим ідеалом. Як зазначає Дж. Сорос, один із послідовників ідей «відкритого суспільства» К. Поппера: «Помилковість припускає, що досконалість недосяжна і ми повинні задовольнитися тим кращим, що можемо мати: недосконале суспільство, завжди відкрите досконалості та розвитку» [69].

Отже, на нашу думку, саме індивідуалізація соціальних практик може сприяти розвитку ідеалу «відкритого суспільства». Людська активність спрямована на пошуки ідеальної моделі соціального устрою – сприяє ідеям «відкритого суспільства», де люди самі створюють суспільство в якому живуть.

Висновки до розділу 2

У даному розділі встановлено, що відображення суперечностей, способів та механізмів індивідуальної активності в неklasичних соціологічних теоріях кінця XIX-го та першої половини XX століття можна охарактеризувати такими твердженнями:

- Незважаючи на те, що в межах досліджуваних теорій не існує формулювання концепту «індивідуальної активності», на основі обґрунтування основних пізнавальних стратегій соціологічної концептуалізації даного концепту, можна зробити висновок про те, що концепт «індивідуальна активність» обґрунтовується фундаментальними соціологічними категоріями: соціальна діяльність, соціальна взаємодія, соціальна поведінка, соціальна активність, соціальний статус та роль, тощо.

- Встановлено, що концепт «індивідуальна активність» є абстракцією високого рівня узагальнення, яка ще достеменно не отримала певної концептуалізації в соціологічних теоріях, але є дотичною до суб'єктивістських соціологічних парадигм, структурно-функціональній та рольовій теорії особистості.

- Проведений розгляд сутнісних ознак понять: «активність», «соціальна якість», «соціальна поведінка», «соціальна активність», «групова активність», «соціальний статус» та «соціальна роль» слугує підставою для виходу на більш високий рівень концептуалізації поняття «індивідуальної активності». «Індивідуальна активність» – це соціальна якість особистості, втілена в здатності виробляти соціально значимі дії, які направлені на покращення життєдіяльності суб'єкта/колективу та обґрунтовується його біологічною і соціальною сутністю; вона є складовою соціальної діяльності людини, обумовлюється колективною поведінкою – груповою діяльністю; детермінується поняттями «соціальний статус» та «соціальна роль».

У розділі також було розкрито евристичний потенціал соціологічних теорій кінця XIX першої половини XX ст.. та сучасності для наукового розуміння способів та механізмів індивідуальної активності. Даний потенціал вбачається у проблемі розширення теоретичних доробок, встановлення можливості емпіричного дослідження індивідуалізації соціальних практик. Було сформовано основний зміст поняття «індивідуалізація соціальних практик» і встановлено, що – це процес створення та розвитку індивідуальної активності індивіда, яка проявляється на індивідуальному та колективному рівнях соціальної діяльності та взаємодії у суспільстві, формуючи нові соціальні зміни соціального порядку та структури.

РОЗДІЛ 3

СУПЕРЕЧНОСТІ ПРОЦЕСУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК В НОВІТНІХ ТЕОРІЯХ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

3.1. Суперечності індивідуалізації соціальних практик в теоріях постіндустріального та інформаційного суспільства

Отже, нам вдалось встановити, що «індивідуальна активність» – це теоретичний конструкт, який обґрунтовує соціальну діяльність індивіда через його біологічну та соціальну сутність, обумовлюється роллю та статусом індивіда. А також, сформулювати основний зміст поняття «індивідуалізація соціальних практик» і встановити, що – це процес створення та розвитку індивідуальної активності індивіда, яка проявляється на індивідуальному та колективному рівнях соціальної діяльності та взаємодії у суспільстві, формуючи нові соціальні зміни соціального порядку та соціальної структури. Саме в цьому розділі ми зосередимось на розгляді проблеми людського розвитку та формування нових соціальних змін. Даний аналіз надає нам змогу простежити яким чином відбувається процес формування та розвитку індивідуалізації соціальних практик в сучасних суспільствах, а також поглянути на суперечності даного процесу з іншої дослідницької сторони.

В даному підрозділі нами представлена та проаналізована проблема індивідуалізації соціальних практик, яка окреслюється в сучасних соціологічних теоріях у працях: М. Кастельса, Д. Белла, М. Маклюена, А. Тоффлера, А. Турена, Й. Масуди, Ф. Фукуями та інших. Аргументовано, що індивідуалізація соціальних практик виступає цінністю сучасного соціокультурного розвитку людства в інформаційну епоху. Зміна цінностей, особливостей способів спілкування,

породженні цифровою революцією, сприяли посиленню індивідуалізації соціальних практик. Зростання складності соціального життя супроводжується інтенсифікацією процесів обміну інформацією та підвищенням потреби людей в ній. Інформаційна епоха призвела до появи у сучасної людини різноманітних, іноді конфліктуючих, ідентичностей та нових статусів.

Сучасний соціокультурний розвиток людства в інформаційну епоху обумовлює звернення уваги науки на вимір індивідуальної діяльності. Створюється цінність впливу індивіда на систему суспільних відносин. Індивід змінює суспільство, обумовлюючи його розвиток, і розвивається сам. Соціолог-дослідник повинен прогнозувати зміни у розвитку суспільств та індивідів, шляхом коректного й ґрунтовного аналізу індивідуалізації соціальних практик.

Соціальні практики протягом останніх двох десятиліть стали актуальними об'єктами досліджень в предметних сферах соціології, соціальної антропології і соціальної психології. Об'єктом соціальної практики виступають – способи життєдіяльності людей. Останні не залежать від біологічної природи індивідів. Вони визначають місце великих груп людей в суспільстві, їхні інтереси, характер взаємодії з іншими соціальними групами. Тому розвиток суспільства – це завжди зміна тієї системи відносин, в яку включені люди, і яка, будучи створена їх власною діяльністю, виступає разом з тим регулятором цієї діяльності.

Зміни характеру способів, спілкування, стимульовані цифровою революцією, сприяли посиленню індивідуалізації соціальних практик, зміни співвідношення між сферами суспільного і приватного життя на користь останньої. Зросла складність соціального життя, що супроводжується інтенсифікацією процесів обміну інформацією.

Підвищення потреби людей в інформації призвело до появи у сучасної людини різних, іноді конфліктуючих, ідентичностей та нових статусів. Все це вимагає освоєння нових комунікативних навичок, необхідних не тільки для успіху і функціонування, але і для виживання в сучасному суспільстві, у зв'язку з цим відбувається зміна співвідношень типів особистості в соціумі. Комплексного

дослідження змін цінностей сучасної людини під впливом індивідуалізації соціальних практик ще не проводилось.

Все це вказує на об'єктивні причини актуальності даного дослідження. Постає важливе питання – яким чином в інформаційну епоху відбувається індивідуалізація соціальних практик, якими будуть наслідки цього процесу?

Важливі питання, які висвітлюється в цьому параграфі роботи пов'язані з проблемою соціокультурного розвитку людства:

По-перше, яким чином зміна індивідуалізації соціальних практик впливає на формування людини сучасної інформаційної епохи?

По-друге, яким чином змінюється індивідуальність особистості в ході трансформацій людської діяльності та активності?

По-третє, яким чином трансформується суспільство в ході індивідуалізації соціальних практик?

Кругообіг різноманітних процесів, відносин, взаємозв'язків, які нав'язують людині певні стандарти життя і діяльності, цінності, зразки поведінки у сучасному суспільстві створюють низку стереотипних поглядів на життя. Тим самим – людина втрачає власну індивідуальність і репродукує індивідуальність іншої людини – авторитета, або групи людей – колективу. У цих умовах дуже важливо захистити і розвинути власну унікальність, самобутність людської особистості, зберегти індивідуальність людини. Бо індивідуальність – це відображення людиною власного погляду на картину світу, яку вона сприймає через рефлексію особистісного сприйняття соціальної реальності.

Недарма поняттю «індивідуальність» віддають важливу роль у соціальному пізнанні, адже воно допомагає у розкритті сутності соціальних явищ, механізмів функціонування суспільних законів. Інтереси сучасної науки і практики вимагають всебічного вивчення людської індивідуальності, так як вона є особливою формою буття людини в суспільстві, і від її розвитку в остаточному підсумку залежить і розвиток суспільства.

Концепція етапів суспільно-історичного розвитку, висунута К. Марксом, де історія виглядає як діяльність людей, які переслідують свої цілі, встановлювала

залежність соціальних зв'язків, структур, інститутів від взаємообумовленості буття людей, від форм їх відокремлення, індивідуалізації, самоствердження. Скільки людей, стільки й індивідуальних цілей, які, на думку Маркса, так чи інакше детерміновані суспільними умовами буття. К. Маркс зазначав, що, розглядаючи людську історію, можна виявити, що розвиток суспільства виступає в деякому (а, може бути, і в кінцевому) рахунку як процес становлення і вдосконалення людської індивідуальності [70, 71, 72].

Тільки з виділенням людської індивідуальності з первісної соціальної злитості і нерозрізненості історія, власне і починається, і знаходиться в подальшому з процесом індивідуалізації в нерозривному зв'язку. Маркс виділив три етапи історичного вдосконалення людської індивідуальності в зв'язку з розвитком суспільства.

- Початковий етап характеризується відносинами особистої залежності, які властиві першим формам суспільства, при яких продуктивність людей розвивається лише в незначному обсязі і в ізольованих пунктах.
- Другий великій формі властива особиста незалежність, вона заснована на речовій залежності, вперше утворюється система загального суспільного обміну речовин, універсальних відносин, всебічних потреб, універсальних потенцій.
- На третьому ступені з'являється вільна індивідуальність, заснована на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в суспільне надбання.

Отже, з концепції К. Маркса можна встановити, що еволюція соціальних зв'язків між людьми переходить від безпосередніх залежностей між людьми до опосередковано-речових залежностей, що передбачає індивідуальну незалежність, а потім і до зв'язків, обумовлених розвитком людських індивідуальностей. У цьому плані історичний процес постає як результат індивідуальної діяльності людей, як підсумок розвитку людської індивідуальності. І суспільна історія людей завжди є лише історією їх індивідуального розвитку, усвідомлюють вони його чи ні.

Таким чином, суспільство зацікавлене в зростанні індивідуальності людини і має спрямовувати на це зростання всі можливі засоби і сили. До цього має бути

залучено в першу чергу освіти, яка безпосередньо впливає на формування людини в цілому, на її самовизначення і самоствердження. Людина вже з ранніх років свого життя повинна усвідомлювати значущість своєї індивідуальності, прагнути до самовдосконалення та саморозвитку.

Однак, що ми бачимо на сучасному етапі розвитку людини?

Для соціального розвитку ХХ-ХХІ сторіч характерна тенденція до індивідуалізації особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища. Соціальна індивідуалізація – це процес перенесення інституціональних функцій соціальних груп та спільнот, соціальних інститутів та організацій на індивіда. Завдяки цим процесам індивід постає як основний соціальний актор, який є основною соціальною рушійною силою. Чи насправді все так просто, як здається на перший погляд? Спробуємо в цьому розібратись.

На сучасному етапі розвитку людства помітними стають тенденції розвитку інформаційного суспільства, які створюють корінні зміни у виробництві, споживанні та поширенні інформації, які в свою чергу ведуть до суттєвих змін у всіх сферах суспільного життя, трансформуючи ту систему зв'язків і відносин, яка склалася на етапі постіндустріального розвитку. Збільшення масштабів застосування інформаційних технологій, утвердження комп'ютерів як невід'ємної частини життя людини породжує абсолютно нові закони соціального становлення та розвитку особистості.

Як відзначав М. Кастельс, сучасне суспільство являє собою «мережеві» структури, саме через мережі відбувається становлення нових форм різних соціальних інститутів і спільнот. При цьому «Кожне технічне досягнення міцно зчеплене з необхідними психосоціальними і особистісними трансформаціями, які передували технологічному прориву і тим, що слідують за ним» [73].

Звісно, якщо поглянути на інформаційні технології, наприклад – Інтернет як компонент об'єктивної реальності по-різному впливає на індивіда, змінює повсякденні практики, витісняє звичні форми роботи, комунікації, освіти, розваг і заміщає їх новими. Необхідність, освоєння нових інформаційних технологій

жорстко диктується міркуваннями підтримки соціального статусу і соціокультурної ідентичності, що стає принципово новим чинником формування особистості.

Отже, як ми бачимо – не все так просто, як здається з першого погляду – соціальна індивідуалізація особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища має складний характер буття, який супроводжується низкою соціальних проблем, які детермінують образ життя людини її цінностей та відносин з іншими людьми. Людина знаходиться під гнітом очікуваної від неї діяльності, яка притаманна більшості, від неї потребують знати, вміти як всі, та постійно відповідати стандартам, встигати змінюватись та змінювати самій. Тобто – основною цінністю інформаційного суспільства – є цінність знання. Без постійного накопичення знань та репродукції їх у соціальних практиках людина втрачає власну цінність і тим самим стає аутсайдером сучасної епохи розвитку людства.

Також варто відзначити, що відбувається зміна соціальних відносин людей під впливом сучасних інформаційних технологій, супутня цьому віртуалізація життя ведуть до трансформації особистості; при цьому характер особистісних трансформацій і способу життя людини під впливом інформаційних технологій все ще залишаються маловивченими. Становлення інформаційного суспільства спричинило за собою як глибокі трансформації в суспільстві (зміна середовища існування сучасної людини, трансформація свідомості, емоційне відчуження, десоціалізацію) так і необхідність по-новому осмислити процес становлення особистості.

Зі зміною соціальних практик значного впливу зазнає культура суспільства та індивідів. Наприклад, Д. Белл розробив найбільш впливову концепцію постіндустріального суспільства в якій чітко вказується як змінюється культура під впливом індивідуалізації соціальних практик [74, 75, 76]. Він виділив такі основні риси постіндустріального суспільства:

- Центральна роль теоретичного знання.
- Зростання класу носіїв знання (спеціалісти та професіонали).
- Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг.

- Зміни в характері праці. Якщо в індустріальному суспільстві праця – це взаємодія з «видозміненою» природою, з технікою, то в постіндустріальному суспільстві праця стає взаємодією з іншими людьми, перш за все – в домінуючій сфері послуг.

- Інституціоналізація науки, її «зрілий» стан.
- Технологічне зростання, особлива значимість інформаційних технологій (у зв'язку з цією рисою постіндустріальне суспільство називають також «інформаційним» або «технотронним»).

- Зміна структури нерівності.

Белл виділяє і ряд інших рис, але нас тут цікавить, головним чином, характеристика культури постіндустріального суспільства. Белл вважав, що зміни культури, що відбуваються при переході до постіндустріалізму, мають швидше негативний, ніж позитивний характер.

Слід зазначити, що Белл вважає сферу культури відносно автономною від техніко-економічної та політичної сфер. Ці сфери, природно, взаємодіють і впливають одна на одну, але розвиваються відповідно до власних специфічних принципів.

Белл вважає, що для більшості соціологів-класиків (серед них він виділяє К. Маркса, М. Вебера, П. Сорокіна і Т. Парсонса) характерне сприйняття суспільства як єдності соціальної структури і культури. Але, на думку Белла, протягом ХХ століття в західних капіталістичних суспільствах наростала «роздільність соціальної структури (економіки, технології та системи зайнятості) і культури (символічного вираження смислів)». Соціальна структура базується на принципі формальної раціональності та ефективності, а культура сягає корінням у «антиномічне виправдання розвитку особистості» [75]. Культура, фокусуючись на бажаннях і потребах особистості, вступає в протиріччя зі структурними принципами, які вимагають підпорядкування особистості вимогам формальності, ефективності і т.д. Особистість починає сприймати структурний вимір суспільства, як вороже й чуже.

Ще в ХІХ столітті, на думку Белла, цього розколу не існувало. Культурні значення і цінності підтримували (легітимізували) соціальну структуру, а не

заперечували її основоположні принципи. Але розвиток капіталізму, що призвів до матеріального достатку і підбурює гонку за задоволеннями як один з головних чинників економічного зростання, саме перетворює людину на гедоніста, який не бажає обмежувати себе. Проблема ж полягає в тому, що економіці як і раніше потрібен дисциплінований, раціонально мислячий працівник, а не тільки безтурботний споживач. «Антиномічність» культури не є специфікою тільки лише західних культур ХХ століття. Вона властива багатьом культурам в певні історичні епохи і породжується «прагненням» Я «вийти» за межі «досягти певної форми екстазу»; «розширити» я «до нескінченності або зробити його об'єктом ідолопоклонства»; «затвердити безсмертя або всемогутність». Витоки цих бажань кореняться, згідно Беллу, в обмеженості людської природи, що породжує спроби подолати реальність смерті [75, 76].

Белл пов'язує твердження подібних установок із зростанням класу інтелектуалів, що породжує «критичні ідеї», а також з виникненням молодіжного руху, який «шукає самовираження і самовизначення в змінених формах свідомості, культурному бунті і практично необмеженій особистій свободі». Белл має на увазі відомий рух Контркультури, що охопив в 60-ті роки ХХ століття всі західні країни, але особливо активно в США.

Епоха Контркультури, в деякому сенсі переломна для західних суспільств. Саме Контркультура перетворила цінність самореалізації особистості з елітарної, властивою раніше лише «богемі» та частини інтелектуалів, у цінність «масову», одну з основних для культури епохи постіндустріалізму. В епоху постіндустріалізму розрив між «культурою» і «структурою» набуває катастрофічного характеру, оскільки структура суспільства втрачає всяке культурне обґрунтування. Іншими словами, культура втрачає функцію легітимації соціального порядку, одну з базових своїх соціальних функцій.

Отже, як бачимо, міркування Д. Белла підтверджують нашу думку про те, що людина сучасної інформаційної епохи живе, сприймаючи її як щось вороже й чуже, як щось, що потребує від неї постійних змін та руху, який передбачений зміною соціальної структури та культури постіндустріального суспільства, які втрачають

свої базові функції. Основною цінністю людини стає – цінність самореалізації та індивідуалізації соціальних практик.

Також, істотний внесок у вивчення проблем інформаційного суспільства внесли М. Маклюен, Е. Тоффлер, А. Турен [77]. Зокрема, М. Маклюен надав імпульсу сучасним дослідженням культури інформаційного суспільства, виділивши вплив «засобів спілкування» на зміну способів мислення і сприйняття світу особистістю. М. Маклюен виявив, що в сучасну епоху не тільки телевізійне сприйняття, а й уся життєдіяльність сучасного суспільства почала все більше здійснюватися відповідно до принципу мозаїчного резонансу: за допомогою телекомунікацій, мас-медіа і комп'ютерів електрика як би продовжує центральну нервову систему людини до утворення так званих «глобальних об'ємів», де все виявляється взаємозв'язане, і в результаті формується так зване «глобальне село» – земна куля, зв'язана електрикою, пише М. Маклюен, стає не більша села.

Сучасна цивілізація «глобального села» («global village»), за словами Г. М. Мак-Люена, намагається відродити природне аудіовізуальне, багаторівневе сприйняття світу і колективність, але на новій електронній основі – через заміну письмово-друкарських мов спілкування радіотелевізійними та мережевими засобами масової комунікації [78]. Так, нові електронно-інформаційні засоби комунікації руйнують «галактику Гутенберга», зумовивши тим самим виникнення багатовимірного комунікативного простору. Канадський мислитель переконаний, що у наш час кожен із новітніх засобів комунікації дає поштовх до нового «розширення» людських можливостей, змінюючи як соціокультурний простір загалом, так і усвідомлення особи в його межах зокрема: «В нашу електричну епоху ми бачимо себе такими, котрих все більше й більше можна перевести у форму інформації й такими, що рухаємося у бік технологічного розширення свідомості» [78].

Так, новітні технічні засоби формують нові суспільні запити й потреби, вони видозмінюють не тільки спосіб життєдіяльності людини та її повсякденні звички, а й моделі мислення та ціннісні орієнтації особи. Ідеї, запропоновані Маклюеном, влучно екстраполуються на сучасний соціокультурний простір, допомагаючи особі

стати учасником процесу функціонування новітніх комунікативних інформаційних систем. Отже, можна зробити висновок, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє людям швидше створювати нові соціальні практики й індивідуалізувати їх, що в свою чергу прискорює процес трансформаційних змін у суспільствах.

На відміну від Маклюена – Е. Тоффлер виявив соціально-економічні тенденції, які супроводжують розвиток інформаційних технологій, зокрема, передбачив підвищення інтерактивності засобів масової інформації за рахунок впровадження нових мережевих засобів комп'ютерних технологій. В його основних роботах викладено тезис про те, що людство переходить до нової технологічної революції, тобто на зміну першої хвилі аграрної цивілізації і другої (індустріальної цивілізації) приходить нова, яка веде до створення надіндустріальної інформаційної цивілізації. Тоффлер попереджує про нові складнощі, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими зіткнеться людство на переході між XX і XXI століттями [79].

Міжособистісні відносини в новому суспільстві, на думку Тоффлера, стають все більш нестійкими, носять короткочасний характер. Сім'я еволюціонує до нових, різноманітних форм. На зміну цінностям індустріальної епохи приходять менш довговічні і більш ефемерні цінності. Єдина ідеологія індустріального суспільства йде в минуле, в новому суспільстві згону втрачено, воно не може прийти до єдиного стандарту поведінки, мови, правил. Встановлюється «мозаїка» ціннісних орієнтацій, що відображає високий рівень диференціації соціальної структури суспільства. Класи розпадаються на більш дрібні утворення – соціальні групи, кожна з них володіє своєю «мінікультурою» і характерним способом життя, завдяки чому відбувається «вибух субкультур».

Дуже цікавим є погляд Е. Тоффлера на освіту сучасності: «У 21 столітті безграмотним вважається вже не той, хто не вміє читати і писати, а той, хто не вміє вчитися, доучуватися і перенавчатися» [79]. Антитехнократичні погляди Тоффлера демонструють його критичний погляд на сучасну інформаційну епоху, адже використання нових технологій стане передумовою звільнення багатьох робочих

місць та збільшення безробіття. Регулювання державою рівня зайнятості має дуже велике значення у цьому випадку. Отже, інформаційна епоха породжує низку ризиків існування людей – можливостей індивідуалізації соціальних практик та здатності оволодіти цінностями сучасної епохи.

Французький соціолог А. Турен на відміну від Е. Тоффлера, визнаючи ту позитивну роль, яку в минулому зіграли функціоналізм і структуралізм, Турен вважає, що для аналізу процесів, що відбуваються в сучасному динамічному суспільстві, вони недостатньо ефективні. Вчений пропонує соціологію дії (акціонізм) як найбільш адекватний метод дослідження суспільства. Згідно з цією концепцією в центрі соціології Турена опиняється поняття соціального руху, яке призначено для позначення центральних конфліктів, тобто, тих, що ставлять під сумнів суспільний контроль над історичністю, над моделями створення суспільних відносин. У соціальному русі підкреслюється його культурна орієнтованість і соціально конфліктна дія. Соціальний рух має місце там, де є конфлікт відносно культурних цінностей та орієнтацій, але Турен наголошує на тому, що ці культурні орієнтації не є різні, вони спільні для тих, хто прагне встановити контроль над ними. Турен подає образ соціального руху як колективного діючого суб'єкта, що включений в конфлікт за суспільне управління культурними ресурсами. Він також наголошує на тому, що конфлікт може існувати тільки у відкритому суспільстві, наділеному демократичними інститутами та при відмові від авторитету абсолютної держави. Соціальні рухи, на думку Турена, замінюють класи, таким чином вони стають соціальними діячами сучасності [80].

Турен – активний прихильник концепції постіндустріального суспільства, яке він характеризує як суспільство, яке визначається соціальними і культурними, а не економічними чинниками. Для Турена постіндустріальне суспільство – це класове суспільство з глибокими соціальними конфліктами, що проявляються насамперед у боротьбі між панівним класом, технократією і професіоналами. Студентству як особливій соціальній групі вчений надавав виняткову революційну силу, а травневі події 1968 року розглядає як революційну ситуацію, що позначила для Франції перехід від індустріального до постіндустріального суспільства [80]. Отже,

постіндустріальне суспільство постає епохою зростання революційних настроїв та змін, класової боротьби та соціальних рухів, які породжують низку нових недосліджених проблем пов'язаних з плуралізмом конфліктних ситуацій, які виникають завдяки сучасному розвитку суспільств.

Вагомий внесок у становлення і розвиток концепції інформаційного суспільства зробив видатний японський дослідник, професор університету Аоморі (Японія), засновник і президент Інституту Інформаційного Суспільства Йозеф Масуда. Показово, що майже хрестоматійна сьогодні праця «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1981) відштовхувалася не від теоретичних міркувань, а від реальної практики. У книзі автор ретельно розглядає стан японського суспільства, проекти розвитку його комунікаційної інфраструктури та інформаційної промисловості. Він аналізує різні аспекти майбутнього суспільства. Головна посилка Й. Масуди зводиться до твердження про те, що «інновації в інформаційних технологіях — це прихована сила соціальної трансформації, яка виражається в радикальному збільшенні кількості і якості інформації, а також в зростанні обсягів інформації». Масуда висловив припущення, що поступальний розвиток комп'ютерної техніки призведе до того, що провідною галуззю в економіці з часом зробиться так зване «інтелектуальне виробництво», тобто виробництво інформації та знань, які будуть збиратися і поширюватися за допомогою новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій. При цьому Масуда, з нашої точки зору, дещо ідеалізує народжуване інформаційне суспільство, висловлюючи думку про те, що воно зробиться безкласовим і безконфліктним з невеликим урядом і державним апаратом [82, 83, 84]. Очевидно, що інформаційне суспільство так і не стало суспільством загального благоденства. По суті цього нового типу суспільства притаманні ті ж самі соціальні протиріччя, що і суспільству індустріальному, з тією лише різницею, що в нових умовах сталося ускладнення самих відносин і соціальної організації як такої. У систему відносин просто додався інформаційний фактор. Тому однозначно говорити про безкласове і безконфліктне суспільство, як це робить Й. Масуда на противагу А. Турену, не варто.

Й. Масуда вважає, що майбутнє суспільство за всіма параметрами докорінним чином відрізнятиметься від попереднього. Воно функціонуватиме як соціальний організм, який ґрунтуватиметься на основі інших, відмінних від традиційних, принципів організації. Зокрема, одна з особливостей радикальної трансформації майбутнього суспільства полягає в тому, що має докорінно змінитися мета суспільства. Вона полягатиме не у виробництві товарів і задоволенні матеріальних потреб, а у створенні повноцінних умов життя і пошуку можливостей для людської реалізації [84]. Тобто, соціальні практики будуть направлені на творчу діяльність реалізації людського потенціалу, які покращать умови життя людини, а не на безперервне споживання та виробництво. Все це вказує на утопічний характер думок японського вченого, особливо, дивлячись на розвиток сучасних суспільств, які можна охарактеризувати інформаційними. Дані суспільства не позбавились від виробництва та споживання, що звісна річ руйнує капіталістичну систему, від якої вони не можуть відмовитись. Але в той же час змінилися акценти розвитку людини, яка проявляє свою активність не тільки через споживання, але й через індивідуалізований характер праці, творчості та самореалізації. Отже, індивідуалізація соціальних практик демонструє цінності сучасних суспільств, як цінності поєднання капіталістичного устрою життя у поєднанні з потенціальним розвитком людської індивідуальності – самореалізації, творчої діяльності та активності, тощо.

Відомий мислитель сучасності Ф. Фукуяма, що надмірна індивідуалізація людини сприяла виникненню гострих індивідуально-соціальних проблем в сучасних розвинутих країнах, які відображені у його роботі «Великий розрив. Людська природа і відтворення соціального порядку» (1999) [85]. Підтвердженням цьому служать, наприклад, багаті азіатські країни з традиційним домінуванням колективістських цінностей (Японія). Їм поки що вдається уникнути (або, принаймні, тимчасово запобігти) негативні наслідки Великого Розриву. Втім, Фукуяма вважає малоімовірним, щоб азіатським країнам удалося протягом кількох поколінь дотримуватися традиційних цінностей. Їх теж чекає свій Великий Розрив, але дещо пізніше.

Що ж таке поняття Великого Розриву? Процеси, що спостерігаються в сучасних розвинених суспільствах, мають дві складові. В економічній сфері відбувається перехід від індустріального до інформаційного (постіндустріального та т. п.) суспільства. Однак такого роду трансформація, яка оптимістично вітається практично всіма, хто про неї писав, має, згідно Фукуями, іншу, негативну за своїми соціальними наслідками, сторону. Таким виступає «великий розрив» (the great disruption), який почав проявлятися приблизно з середини 60-х років ХХ століття. У чому саме він полягає?

На рівні симптомів:

- зростання злочинності та соціальної дезінтеграції,
- занепад родинних зв'язків як соціального інституту,
- падіння народжуваності та скорочення шлюбів,
- збільшення числа розлучень і позашлюбних дітей,
- падіння довіри до суспільно-політичних інститутів,
- зміна характеру участі людей у житті одна одної.

Згідно з Фукуямою, всі ці зміни негативно позначаються на сучасних розвинених ліберально-демократичних суспільствах. Як показує накопичений до теперішнього часу досвід, сам по собі перехід до ліберального і демократичного типу суспільного устрою (у країнах Латинської Америки, південної Європи, в деяких колишніх соціалістичних країнах) зовсім не гарантує задовільного економічного і політичного стану суспільства. Для цього необхідний ще й набір певних культурних, соціальних та ціннісно-нормативних характеристик, якими одні суспільства володіють, а інші ні.

Так, Алексіс Токвіль підмітив в американському суспільстві ХІХ століття надзвичайно розвинуте і абсолютно специфічне «мистецтво об'єднуватися», тобто схильність індивідів до створення безлічі добровільних асоціацій та громад (системи, яка і утворює «громадянське суспільство») [86].

Для позначення суті процесів, породжених великим розривом, Фукуяма використовує досить давно введене в соціологічний обіг поняття «соціальний капітал». Останній визначається ним «як набір неформальних цінностей або норм,

які поділяються членами групи і які роблять можливим співробітництво всередині цієї групи» [85]. Мова йде не про всякі цінності (оскільки існують і помилкові цінності, визнані, наприклад, злочинним угрупованням): норми, які виробляють соціальний капітал, повинні включати в себе «правдивість, виконання зобов'язань, співпрацю з іншими людьми» [85]. Усі суспільства мають деякий запас соціального капіталу, але вони різняться тим, що автор називає «радіусом довіри», – параметром, що вказує на те, що певні норми співробітництва поширюються на групи різного об'єму, а не на суспільство в цілому.

Фукуяма розглядає існуючі в даний час (іноді прямо протилежні) пояснення цих процесів: зростання бідності та/або нерівності в доходах; загальне збільшення багатства в суспільстві; особливості сучасної системи державного соціального забезпечення; загальні культурні зрушення: занепад релігії і панування індивідуалістичних інтересів.

Фукуяма підкреслює, що людину не можна вважати істотою, природним станом якої є «війна всіх проти всіх», вона від самого початку істота соціальна, вимушена поєднувати свій індивідуальний інтерес (тут Фукуяма залишається індивідуалістом) з правилами і цінностями, необхідними для життя в групі.

Отже, на нашу думку, основне твердження яке висуває Ф. Фукуяма, у контексті нашого дослідження, полягає в тому, що індивідуалізм, плюралізм і толерантність, вбудовані у формальні інститути, зазвичай сприяють культурному розмаїттю і, таким чином, несуть в собі загрозу підриву моральних цінностей, успадкованих з минулого, а динамічна економіка технологічних інновацій може, в силу своєї природи, розривати існуючі соціальні зв'язки.

Інші вчені розглядають соціальні трансформації, пов'язані із зростанням інформаційних процесів, виходячи з ідеї соціальної спадкоємності. Практично не використовуючи термінологічний апарат теорії інформаційного суспільства, вони, тим не менш, пропонують власну методологічну базу для наукових досліджень процесів інформатизації соціального життя. Це роботи Г. Шиллера, Дж. Гершуні, Ю. Хабермаса, Е. Гідденса та ін.. Культура інформаційного суспільства в рамках

таких уявлень тісно пов'язана з концепцією «масового суспільства», що потребує окремого концептуального соціологічного дослідження.

Отже, виходячи з проробленого аналізу, суть інформаційного суспільства полягає в тому, що людська цивілізація після аграрної та індустріальної стадії розвитку вступає в нову – інформаційну, де інформація вважається найбільш цінним ресурсом, а її доступність є найбільш важливою в даній ідеології.

Децю пізніше сучасне суспільство визначили «суспільством знання» (П.Дракер, Р. Хатчинс, Т. Хусен), в якому найважливіше навчитися вчитися, а нові інформаційні технології повинні сприяти постійному оновленню особистої і професійної компетенції. Нові технології повсюдно прискорюють створення та розповсюдження знань. Навчання стає ключовою цінністю суспільства знання. ЮНЕСКО визначає знання як вміння людини ефективно використовувати інформацію. Знання і є особлива, ідеальна форма подання інформації в людській діяльності. Важливе значення в суспільстві знань набуває здатність орієнтуватися в потоці інформації, когнітивні здібності, критичний розум, що дозволяє відрізнити корисну інформацію від некорисної [79, 80, 81].

Незважаючи на різницю в підходах, обидві ідеології засновані на швидкому розвитку інформаційних і комунікаційних технологій та їх зростаючому використанні в усіх сферах економічного та суспільного життя.

В кінці минулого століття група експертів Комісії Європейських суспільств визначила сучасний розвиток цивілізації як інформаційне суспільство і одночасно як суспільство знання, в якому головною умовою благополуччя кожної людини і кожної держави стає знання, отримане завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею. Суспільство знання еволюціонує в суспільство мудрості, де за допомогою наукової обробки даних та інформації, наукової підтримки знання будуть прийматися добре продумані та обґрунтовані рішення. Кількість корисної інформації в сучасному світі стрімко зростає, людина все краще вміє розуміти і розпоряджатися одержуваною інформацією, тобто перетворювати інформацію в знання.

На нашу думку, увесь теоретичний розвиток сучасності спрямований на загальний людський розвиток. В цьому контексті важливим постає позитивне значення теорій, які передували розвитку концепції людського розвитку, слід водночас визнати, що основним «постачальником» нових ідей є все ж саме життя, повсякденна соціальна практика суспільного розвитку. Соціальний вимір економічного розвитку набув настільки важливого значення, що став невід'ємною частиною програмних установок багатьох політичних організацій і каркасом національних моделей економічного розвитку (шведська модель, модель соціально орієнтованої економіки Німеччини і т.д.). Суспільно-політичний устрій більшості розвинених країн сьогодні засновано на механізмі періодичної зміни консервативних і соціально орієнтованих режимів, економічною суттю яких є переважно матеріально-економічні чи переважно соціально-економічні критерії економічної політики.

У чому суть і причини зростаючої привабливості концепції людського розвитку? Принципово важливе положення концепції полягає в твердженні, що розвиток більш не може розглядатися тільки як зростання обсягу матеріальних благ і послуг. Отже, традиційні макроекономічні показники, у тому числі обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) і середньодушовий дохід, не є адекватними характеристиками розвитку в усьому його різноманітті. Тільки економічні показники не можуть служити універсальним критерієм при розподілі суспільних ресурсів або при ранжируванні країн за рівнем розвитку. Уявлення про те, що виробництво все більшої кількості товарів і послуг є найкращим шляхом підвищення життєвого рівня та вирішення інших загальнонаціональних завдань, є певною мірою однобічним. Такий підхід призводить до недооцінки багатьох неекономічних параметрів розвитку, рівень життя людей може бути відносно низьким при формально високих показниках економічного зростання. Можлива і протилежна ситуація – відносно високий рівень життя при помірних показниках економічного зростання. Саме такі протилежні погляди відрізняють концепцію людського розвитку від теорії «людського капіталу».

Теорія «людського капіталу» в соціології знайшла своє відображення в парадигмі соціологічного функціоналізму, розвивається в межах неокласичної соціології. Засновниками даної теорії прийнято вважати Т. Шульца і Г. Беккера, в роботах яких було вперше доведено, що інвестиції в людину, її здібності, знання і здоров'я, які традиційно трактувалися як витрати, є насправді інвестиціями, причому з досить високою нормою віддачі [87] Що саме розуміється під поняттям «людський капітал»? Нам вдалось встановити, що під людським капіталом розуміється втілений в людині запас здібностей, знань, навичок і мотивацій. Його формування, подібно накопиченню фізичного або фінансового капіталу, вимагає відволікання коштів від поточного споживання заради отримання додаткових доходів у майбутньому. До найважливіших видів людських інвестицій відносять: освіту, підготовку на виробництві, міграцію, інформаційний пошук, народження і виховання дітей.

Важливі методологічні ідеї сучасної соціологічної теорії людського розвитку закладені в роботах класиків соціології: М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, В. Зомбарта, В. Парето, П. Сорокіна, Г. Спенсера. Дані автори вперше дають цілий ряд положень про ціннісні властивості людини, про роль інтелектуальної діяльності у визначенні перспективи соціально-економічного розвитку, про необхідність і високої суспільної ефективності вкладень у людину.

Іншим підтвердженням народження теорії людського розвитку з суспільної практики є досвід розвитку країн, що не володіють запасами сировинних ресурсів, та країн з зруйнованої в роки другої світової війни матеріальною базою (Тайвань, Корея, Японія, Німеччина). Стратегія їх розвитку будувалася з розрахунку на людину, на людський фактор – найважливішу складову науково-технічного прогресу і безмежний ресурс економічного розвитку. Саме ця стратегія забезпечила високу динаміку їхнього економічного розвитку і високий ступінь її соціалізації.

Нарешті, ще одним підтвердженням вищевикладеного є той факт, що в найбільш розвинених країнах інвестиції в людину і в сферу соціального захисту населення з початку другої половини ХХ століття все більш перевершують обсяги матеріального накопичення. Виробничі інвестиції при всій їх важливості все більш поступаються місцем інвестиціям у розвиток людини, а найбільш серйозні зміни у

відтворювальному процесі цих країн відбуваються поза сферою матеріального виробництва.

Концепція людського розвитку надзвичайно багатогранна і багата можливостями застосування до найрізноманітніших сторін людського і суспільного буття. Свідченням цього, зокрема, можуть служити щорічні доповіді про людський розвиток ПРООН і національні доповіді різних країн. Вже перший доповідь 1990 р., поряд з глибокою розробкою самої теорії та індикаторів виміру, містив тематичну частину, присвячену урбанізації. У наступних доповідях аналізувалися такі аспекти, як життєві потреби, різні виміри безпеки людей, можливості соціального розвитку за рахунок скорочення військових витрат, нові напрямки співпраці, боротьба з убогістю, зайнятість, вплив глобалізації, моделі споживання, взаємозв'язок людського розвитку з критеріями екологічно сталого розвитку та багато інших [88].

Таким чином, сучасне бачення поступального суспільного розвитку відводить людині центральне місце не тільки традиційно в духовній сфері суспільного життя, а й в кругообігу відтворювальних зв'язків, виходить з визнання, що людина є і вихідним і кінцевим пунктами соціально-економічного розвитку. Людське, або соціальне, вимір цього розвитку стає його визначальною домінантою, а матеріально-речовий потенціал – умовою цього розвитку.

Для обґрунтування концепції людського розвитку нами розглянуто поняття «людський потенціал». Нами встановлено, що у вітчизняній науці найбільш поширеним є розуміння людського потенціалу скоріше як програмно заданого об'єкта аналізу і практичних зусиль, ніж об'єкта наукового вивчення і науково обґрунтованих оцінок. Воно не застосовується ні до індивіда, ні до малої групи, але цілком осмислено по відношенню до «великих» соціальних систем: «Людський потенціал являє собою інтегральну характеристику життєздатності суспільства (країни, держави як суб'єкта власного відтворення, розвитку та взаємодії з іншими суспільствами)» [29].

Самі ж автори концепції розвитку людського потенціалу стверджували, що дана категорія може і повинна застосовуватися для аналізу індивідуальних станів і проведення міжіндивідуальних порівнянь.

Тема «людського потенціалу» знайшла відображення саме в концепції «людського розвитку», завдяки теоретичним розробкам індійського вченого, лауреата Нобелівської премії з економіки (1998) Амарт'я Сена. У своїх дослідженнях А. Сен використовував підхід «з погляду можливостей» (capability approach) і обґрунтував положення про те, що процес розвитку – це не зростання тільки матеріального чи економічного добробуту, а розширення можливостей людини, яке має на увазі «велику свободу вибору, щоб кожен міг вибирати з великої кількості варіантів ту мету і той спосіб життя, які він сам вважає необхідними» [89].

Дохід, згідно концепції людського розвитку – це тільки один з виборів, яким би хотіла володіти людина, і, незважаючи на всю його значущість, він не визначає всю складність і різноманіття людського життя.

Згідно з висновками А. Сена економічне зростання може сприяти людському розвитку тоді, коли воно забезпечує не тільки підвищення доходу на душу населення, але і дозволяє мати достатній рівень державних витрат, які інвестуються в соціальну сферу (а не в озброєння! [29, 88]), а також супроводжується справедливим розподілом ресурсів в економіці.

Концептуальна схема людського розвитку, запропонована «Програмою розвитку ООН», будується на таких основних принципах:

- Продуктивність праці (люди повинні мати можливість підвищувати продуктивність своєї діяльності і брати участь у процесі формування доходу, тому економічне зростання, динаміка зайнятості та оплати праці є складовими моделями людського розвитку).
- Рівність можливостей (ліквідація бар'єрів, пов'язаних з расовою приналежністю, статтю, місцем проживання, рівнем добробуту, які перешкоджають участі у політичному, соціальному та економічному житті).
- Стійкість розвитку (відсутність фінансових, соціальних, демографічних, екологічних боргів, за які доведеться платити майбутнім поколінням, забезпечення справедливого розподілу можливостей розвитку між поколіннями).

- Розширення можливостей (сприяння самостійності, підвищення відповідальності людей за свою долю, активну участь населення у процесах прийняття рішень та підвищення ролі громадянського суспільства).
- Суспільне благополуччя (необхідність в соціально відповідальних формах розвитку вільних ринкових відносин, наявність почуття соціальної згуртованості) [88].

Індекс людського розвитку – ІЛР (HDI), запропонований ПРООН як комбінація індексів довголіття, освіченості та скоригованого доходу, дозволяє враховувати розвиток людини більш адекватно і комплексно.

Індекс враховує найважливіші параметри благополуччя людини. Прямо чи опосередковано через індекс враховуються такі характеристики розвитку, як здоров'я і довголіття, стан навколишнього середовища, рівень культури та освіти, рівень доходів населення. Всі ці складові формалізовані і зручні для соціологічних порівнянь різних країн. Як бачимо, людський розвиток, вимірюваний ІЛР, означає щось більше, ніж те, що формально впливає із запропонованих трьох вимірів. Однак тут немає ніякого протиріччя: ІЛР являє собою інтегральний соціально-економічний показник, який постійно вдосконалюється фахівцями ПРООН.

Отже, особливості сучасного соціологічного аналізу індивідуалізації соціальних практик як цінності соціокультурного розвитку людства в інформаційну епоху характеризуються: відсутністю загальної соціологічної теорії, що обґрунтовує питання цінності індивідуалізації соціальних практик.

Зміна індивідуалізації соціальних практик впливає на формування нової людини сучасної інформаційної епохи, якій притаманні: пошук реалізації творчого потенціалу, цінність людської свободи та індивідуальності. Людська активність та індивідуальність спрямовані на задоволення особистих проблем, а також у потенційному зростанні цінностей інтелектуального розвитку та сфери послуг.

Соціальна індивідуалізація особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища має складний характер буття, який супроводжується низкою соціальних проблем, які детермінують образ життя людини її цінностей та відносин з іншими людьми. Відбувається докорінна

трансформації суспільств, яка характеризується зростанням потреби у інформації, знаннях, інтелектуалах, активних індивідах здатних до самореалізації та постійного зростання й підтримки власного творчого потенціалу.

3.2. Місце соціологічних метафор «індивідуалізоване суспільство» та «суспільство ризику» при дослідженні процесу індивідуалізації соціальних практик

Мета даного підрозділу дослідження полягає у визначенні та аналізі основних механізмів формування індивідуалізації соціальних практик в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу; визначення епістемологічної цінності концепту «індивідуалізація соціальних практик» на основі концепцій «індивідуалізованого суспільства» З. Баумана та «суспільства ризику» У. Бека.

Нова соціологічна парадигма розкриття процесу індивідуалізації проявилася в монографії британського соціолога З. Баумана «Індивідуалізоване суспільство», а також в його статтях. Замість традиційної опозиції «індивідуалізм-колективізм», що представляє дві парадигми в соціальній епістемології, він ввів поняття «індивідуалізованого суспільства», і сама наростаюча індивідуалізація стала розглядатися як заперечення застарілих форм соціальності, заміна універсалізації глобалізацією, яка описує панівні мимовільні, стихійні і безладні процеси, зростання невизначеності людського буття, перегляд усієї системи цінностей. Парадокс полягає в тому, що таке суспільство сформувалося в результаті дій не конкретних людей, а деперсоніфікованих сил і тенденцій.

В концепції «індивідуалізованого суспільства» – індивідуалізація розглядається З. Бауманом в першу чергу як заперечення форм соціальності, відомих з минулого, як щось, що виступає в один і той же час причиною і наслідком фрагментації і соціальної дійсності, і життя кожної конкретної людини [34, 90].

3. Бауман в роботі «Індивідуалізоване суспільство» так характеризує сучасне суспільство: «Суспільство, яке вступає в XXI століття, відрізняється від всіх інших історичних форм людського співіснування: нав'язлива і всепоглинаюча, безперервна і незупинна модернізація, величезне і всеохоплююче прагнення до творчого руйнування (або, що теж можливо, до руйнівної творчості: до «розчищення майданчика «для «нових і поліпшених «конструкцій; «демонтажу», «вирізання», «відкидання», «мінімізації» в ім'я великої продуктивності або конкурентоспроможності). Належати «модерніті» (так Бауман називає сучасне суспільство), – означає бути не в силах зупинитися, не кажучи вже про те, щоб стояти на місці. Належати «модерніті», – значить вічно випереджати самого себе, перебувати в стані постійної трансгресії, це означає володіти індивідуальністю, яка може існувати лише у вигляді незавершеного проекту» [34]. Все це безперечно відіграє важливу роль у формуванні особистості – її індивідуалізації, тощо.

Для індивідуалізації суспільного життя характерною рисою є – зростання нових вимірів прояву людської творчості її активності та персоніфікованих практик. Все це викликано, як зазначає Бауман, «плинною модерністю» («liquid modernity»). Люди почали боротися за свої права, щоб не знаходитись під постійним ярмом, яке вони створюють для себе самі – різноманітні інститути детермінують і керують життям людей. На сучасній стадії розвитку людства публічні інститути втратили гегемонію панування над людьми, так само як і держава. Отже, з'являється величезна область, не зайнята приватними правами – і очищена публічними інститутами. Нате, беріть, хто захоче. Але – ніхто не бере. Навіщо комусь турботи? Приватні права обмежують область особистого егоїзму, державні закони – громадського егоїзму, а між ними – величезне поле громадського, яке – нікому не потрібно. Там лежать всі проблеми спільного буття безлічі людей. Навіщо державі надриватися і вирішувати ці важкі проблеми? Тому і зростає приватизація життя. Породжується низка найрізноманітніших практик, які доводиться виконувати індивідам, задля відчуття своєї незалежності, породженої приватизацією, «суспільної важливості» та підтримки соціальних зв'язків з іншими людьми.

3. Бауман характеризує загальну тенденцію постмодернізму, через поняття «фрагментації життя», з властивою їй радикальною індивідуалізацією, гнучкістю, недовірою до ідеалів і цінностей, епізодичністю особистої долі і дисгармонізацією інтересів. Борючись тепер один на один з «системними суперечностями» глобального світу, людина змушена шукати опори не в соціальному оточенні, а у власній індивідуальності. Індивідуально приватне витісняє конвенціональне соціальне. Кожен у протистоянні один на один з хаосом прокладає собі шлях, вже йдучи ним. Бауман порівнює культуру постмодерну з олівцем, який має на іншому кінці ластик, який постійно стирає ним те, що тільки що накреслено.

Швидкість наростання соціальних змін (швидкість соціальної інформаційної взаємодії) стає несумірною з людською буденністю, і, відповідно, високе, раціональне знання сучасної складної дійсності стає все більш недоступним для буденної свідомості людини. Стиснення соціального часу, прискорення соціальних змін визначають сучасне суспільство і проблему становлення сучасної особистості. Індивіду необхідно в першу чергу «схопити швидкість», встигнути набрати потрібну кількість «знаків-інструментів» і вчасно поміняти їх для того, щоб знайти прийнятну конфігурацію (формальну індивідуалізацію – за висловом Баумана), здатну до подальших видозмін.

Бауман слушно зауважує про те, що у своїй діяльності з «індивідуалізацією» сучасне суспільство існує в тій же мірі, в якій дії індивідів складаються з повсякденного перегляду і оновлення мережі їх взаємних залежностей, званої суспільством. Жоден з партнерів не може довго стояти на місці. Тим самим сенс індивідуалізації постійно змінюється, приймаючи все нові обриси, як і матеріалізовані результати його, які залишилися в минулому історії, встановлюють все нові і нові правила і роблять все нові ставки в грі. «Індивідуалізація» означає сьогодні щось дуже відмінне від того, що розумілося під цим словом сто років тому або чим уявлялася вона в ранні періоди Нового часу – в епоху захопленого «визволення» людини від щільно сплетеної мережі всепроникаючої залежності, спостереження і примусу. Тобто, розуміння процесу індивідуалізації в постмодерні помітно відрізняється від того ж розуміння в модерні.

Цікавим є твердження Баумана про те, що «зараз, як і колись, індивідуалізація – це доля, а не вибір: прагнення уникнути індивідуалізацію і відмова брати участь у цій грі явно не стоять на порядку денному, якщо ти опинився на території особистої свободи вибору». Те, що наша індивідуальність є продуктом суспільства, стало зараз банальною істиною; але зворотній бік цієї істини все ще заслуговує можливо більш частих повторень: форма нашої соціальності, як і форма суспільства, в якому ми живемо, в свою чергу залежать від того, як ставиться і вирішується завдання «індивідуалізації».

«Якби людина слідувала лише своїми природними інстинктам, вона не прагнула б до свободи; скоріше, вона обрала би залежність... Свободу ж часто вважають швидше тягарем, ніж привілеєм» [34], а оскільки неминучим супутником будь якої індивідуалізації стає дедалі більше самотність, звільнення індивіда, як правило, супроводжується «почуттям безсилля і занепокоєння», що породжує «інстинктивне бажання відмовитися від своєї індивідуальності і подолати почуття самотності і безсилля, цілком розчинившись у зовнішньому світі» [34]. Дана тенденція цілковито прослідковується в сучасних суспільствах – індивіди намагаються уникати прояви власної індивідуальності, знаючи про її можливі наслідки, особливо на прикладі відомих – публічних людей.

Важливим є твердження Баумана про значущість переосмислення ролі індивідуалізації соціологією: «Я впевнений, що активну участь у поточних зусиллях по переосмисленню того мінливого стану, в якому опиняються «все більш індивідуалізовані індивіди», що борються за внесення сенсу і мети у свої життя є, при нинішніх обставинах найголовнішим завданням соціології» [34].

Але в той же час, загальна тенденція визначається Бауманом як «фрагментація життя», з властивою їй радикальною індивідуалізацією, гнучкістю, недовірою до ідеалів і цінностей, епізодичністю особистої долі і дисгармонізацією інтересів. Борючись тепер один на один з «системними суперечностями» глобального світу, людина змушена шукати опори не в соціальному оточенні, а у власній індивідуальності. Індивідуально приватне витісняє конвенціональний соціальне. Кожен у протистоянні один на один з хаосом прокладає собі шлях, вже йдучи ним.

Бауман порівнює культуру постмодерну з олівцем, який має на іншому кінці ластик, який постійно стирає ним те, що тільки що накреслено [90].

Індивідуалізація несе все більш широкому колу людей безпрецедентну свободу експериментування, але як зазначає Бауман, – «бійтеся данайців, що дари приносять», вона ставить на порядок денний і безпрецедентне завдання боротьби з її наслідками.

Бауман посилається на Токвіля, який зауважив, що «набуття людьми свободи може зробити їх байдужими». Індивідуальність є найгірший ворог громадянина, вважав він. Особистість має схильність бути не гарячою і не холодною – ледве теплою, скептичною або підозрілою щодо «загального блага», «доброго», або «справедливого» суспільства. Який сенс загальних інтересів, якщо вони не дозволяють кожному індивіду реалізовувати його власні? Що б не робили індивіди, збираючись разом, все це передбачає обмеження їх свободи займатися тим, що вони вважають для себе необхідним і, отже, не сприяє досягненню їх цілей. Зворотним боком індивідуалізації є, судячи з усього, ерозія та поступова дезінтеграція ідеї громадянства [91, 92, 93].

Якщо індивідуальність і є найлютішим ворогом громадянина, а індивідуалізація вселяє занепокоєння щодо долі громадянства і спирається на громадянство політики, то тільки тому, що турботи і клопіт індивідів, що заповнюють у цій своїй якості соціальний простір і вважають себе його єдиними законними мешканцями, витісняють зі сфери публічних дебатів всі інші питання. «Громадське» колонізується «приватним»; «публічний інтерес» деградує до цікавості до приватного життя «громадських діячів», зводячи мистецтво жити в суспільстві до копання в чужій білизні і публічним виливам приватних емоцій (чим більш інтимних, тим краще). «Суспільні проблеми», які не можуть бути піддані подібній редуції, і зовсім перестають бути зрозумілими. Це вже давно зрозуміла істинна, що процес індивідуалізації в постмодерному суспільстві призводить до того, що люди виставляють на показ власну індивідуальність з усіх боків, лише для того, щоб на них звернули увагу, використовуючи для цього усі можливі та неможливі засоби.

Перспективи індивідуалізованих особистостей, які заново шукають собі місця в республіканських інститутах громадянства, неясні. Знову виходити на публічну арену їх змушує не стільки пошук спільних проєктів і способів визначити поняття загального блага і принципів спільного існування, скільки відчайдушна потреба участі в «мережі»: обмін інтимними подробицями, як не перестає вказувати Річард Сеннетт, стає кращим і мало не єдиним, що залишився способом побудови суспільства. У результаті вони виявляються настільки ж крихкими і недовговічними, як і незв'язані і блукаючі емоції, безладно метання від однієї мети до іншої і що дрейфують у вічному безрезультатному пошуку безпечної гавані; спільноти колективного занепокоєння, хвилювання або ненависті – але в будь-якому випадку вони залишаються спільнотами, сконцентрованими навколо «гачка», на який багато самотніх особистостей вішають свої нерозділені індивідуальні страхи. В контексті цієї проблеми, З. Бауман звертається до вислову Ульріх Бека у нарисі «Про смертний характер індустріального суспільства», «з поступово зникаючих соціальних норм проступає оголене перелякане, агресивне «єго», яка добивається любові і допомоги. У пошуках самого себе і люблячої спільноті воно легко губиться в джунглях власного Я ... І кожен, хто блукає в тумані власного Я, більше не здатний помічати, що ця ізольованість, ця «одиночна камера для єго», відображає вирок, винесений всім [94].

Також, характерними є посилання Баумана на Ханну Арендт, яка вважала здатність до взаємодії основною якістю поліса – місця, де люди зустрічаються один з одним як рівні з рівними, визнаючи в той же час свою різноманітність і вважаючи її збереження найважливішою метою цієї зустрічі. Тобто, в цьому випадку, ми можемо говорити про те, що процес індивідуалізації сприяє різноманіттю, яке підтримує взаємодію у полісі рівних людей. Як цього можна досягти? Для цього необхідна впевненість, що прагнення людини до індивідуальності не переросте в свідомість власної винятковості, у відмову співпрацювати з іншими людьми; це, в свою чергу, вимагає подолання тенденції до придушення інших особистостей в ім'я утвердження власного «Я», визнання того, що саме збереження індивідуальності інших підтримує ту різноманітність, у якій тільки й може розквітнути власна

неповторність. Тобто, процес індивідуалізації своєю метою повинен ставити не егоцентричні бажання, а взаємодію між іншими людьми, які допоможуть розкрити власну індивідуальність особистості.

Як зазначає Бауман – «усі ми є сьогодні індивідами; не в силу вибору, але по необхідності. Ми є індивідами *de jure* (слідуючи праву), незалежно від того, чи є ми ними *de facto* (фактично, у справі): рішення задач самовизначення, самоврядування та самоствердження стає нашим обов'язком і все це вимагає від нас самодостатності, незалежно від того, чи маємо ми в своєму розпорядженні ресурси, відповідні цього обов'язку» [93]. Що виникає швидше через непорозуміння, ніж обумовлено заздалегідь складеним планом: просто не існує ніяких інститутів, здатних зробити за нас нашу роботу. Багато хто з нас індивідуалізовані, не будучи на ділі особистостями, і ще більше таких, хто страждає від відчуття, що поки не доросли до статусу особистості, що дозволяє відповідати за наслідки індивідуалізації [94]. З. Бауман неодноразово вживає формулювання У. Бека «біографічне вирішення системних протиріч» – «для більшості з нас, як іронічно висловився Ульріх Бек в книзі «Суспільство ризику», індивідуалізація зводиться до того, що «фахівці звалюють свої протиріччя і конфлікти до ніг індивіда і покидають його з пропозицією критично судити про все це на основі власних уявлень». Як результат, більшість з нас змушені шукати «біографічні вирішення системних протиріч». Тобто, процес індивідуалізації в даному випадку стає суто справою особистості з її власним розумінням і відчуттям картину світу. Тобто, індивід залишається сам на сам зі своєю можливістю індивідуалізуватися в даному суспільстві [95, 96, 97].

Бауман зауважує, що «імпульс модернізації, у чому б він не висловлювався, передбачає критику дійсності». Приватизація цього імпульсу за Бауманом означає вимушену самокритику: «бути особистістю *de jure* означає, що неможливо звинувачувати за власну жалюгідну долю нікого, крім самого себе, що причини своїх поразок слід шукати лише у власному неробстві та лінощах, що позбавлення від проблем вимагає все більш серйозних (власних) зусиль. Дуже нелегко жити, щоденно засуджуючи та зневажаючи самого себе. Таке життя породжує все більше хворобливе відчуття невпевненості (*Unsicherheit*). Концентруючи увагу на власному

розвитку і тим самим забираючи його в бік від сфери суспільного, де колективно відтворюються суперечності індивідуального існування, люди природним чином прагнуть спростити своє становище» [95].

Не те щоб вони вважають «біографічні рішення» обтяжливими й громіздкими: вони просто не бачать «біографічних рішень системних протиріч», а недолік наявних рішень прагнуть заповнювати грою уяви. Але при цьому будь-які рішення, справжні або тільки уявні, щоб виглядати хоч в якійсь мірі розумними і життєздатними, повинні стояти в одному ряду і на одному рівні з «індивідуалізацією» завдань і відповідальності. Тому виникає попит на індивідуальні «гачки», на які перелякані люди могли б колективно повісити свої індивідуальні страхи, нехай навіть і на короткий термін. Як слушно зазначає Бауман – «наш час щедрий на козлів відпущення – будь то політики, які заплуталися у своєму особистому житті, злочинці, які юрбами вибігали з убогих вулиць і похмурих районів, тощо. Ми живемо в епоху неприступних замків, протиугінних сигналізацій, огорож з колючого дроту, охоронців і чергових, так само як і в епоху журналістів бульварних видань, які шукають змови заради заповнення загрозливо спорожнілого громадського простору, і спраглих нових приводів для «моральної паніки», яка випускає на волю придушуванні страх і озлоблення.

Існує широка прірва між тяжким становищем «особистостей de jure» та їх шансами стати «особистостями de facto», опинитися в стані, коли вони зможуть контролювати свою долю і робити той вибір, який справді до душі. Можна сказати, що сама ця прірва з'явилася і розширилася, перш за все, в силу запусіння громадського простору, того самого місця, де перетинаються громадське і приватне, де приватні питання переводяться на мову суспільних завдань і де вишукуються, обговорюються і узгоджуються громадські вирішення приватних проблем.

Основне протиріччя «другої модерніті», пише З. Бауман, це «зяюча прірва між правом на самоствердження і здатністю контролювати соціальні умови, що роблять таке самоствердження здійсненним або нереальним» [93]. З цим твердженням не можна не погодитися, насправді: наскільки необхідно сьогодні самоствердження для особистості, настільки ж це неможливо з огляду на саме суспільство. Існування

сучасної соціальної системи обумовлено зростанням соціальної інформаційної взаємодії, що диктує все нові і нові форми соціальної діяльності. «Ім'я речі», з'являючись, не встигає утвердитися як загальнозначуще, але вислизає, слідом за суспільством.

3. Бауман переконаний, що якщо колишнє завдання критичної теорії, звільнення людини (становлення особистості) сьогодні ще щось значить, то воно полягає «в з'єднанні двох сторін прірви», що відкрилася між реаліями «особистості de jure» і перспективою становлення «особистості de facto», до спроб ще раз зв'язати те, що розірвано на частини поєднанням формальної індивідуалізації і зростанням відсутності загальнозначущого, соціальної (для Баумана – це відділення влади від політики).

Отже, концептуальне тлумачення процесу індивідуалізації в теорії індивідуалізованого суспільства З. Баумана постає складним питанням, що охоплює різноманітну сферу формування особистості в суспільстві постмодерну, яке пронизане постійними бурхливими змінами, що безпосередньо впливають на людину. Процес індивідуалізації особистості пронизаний низкою проблематичних питань, які вказують на суперечливість сприйняття цього процесу самою людиною. Адже індивідуалізація постає як зростання відособленості індивіда, яка обумовлена роздільним характером діяльності або подальшим розвитком диференціації соціальної комунікації. Індивідуалізація ставить перед особистістю складні завдання пов'язані з втратами соціальних зв'язків, громадськості, постає багато проблем, які необхідно вирішити особистості. Загальна тенденція розвитку сучасності визначається Бауманом як «фрагментація життя», з властивою їй радикальною індивідуалізацією, гнучкістю, недовірою до ідеалів і цінностей, епізодичністю особистої долі і дисгармонізацією інтересів. Борючись тепер один на один з «системними суперечностями» глобального світу, людина змушена шукати опори не в соціальному оточенні, а у власній індивідуальності. Тобто, можна зробити висновок, що людина попадає в прірву боротьби з соціальним та індивідуальним, яка тисне на неї з обох сторін, що унеможлиблює її бажане і комфортне життя, і у

багатьох випадках призводить до відчуття самотності та обмеженості від усього людського.

Результатам процесу індивідуалізації нелегко дати однозначну оцінку. Часто наслідки цього процесу оцінюються негативно, і для цього є серйозні підстави. На думку німецького соціолога У. Бека, індивідуалізацію не можна ототожнювати з успішною емансипацією. У цьому плані нова індивідуалістична революція не означає в буквальному сенсі початок тієї епохи, коли «звільнений» і «воскреслий» індивід буде єдиним і вільним творцем навколишнього світу, оскільки індивідуалізація супроводжується тенденціями інституціоналізації та стандартизації індивідуального життя. Відірвані від традиційних детермінацій, індивіди все більше стають залежними від ринку праці (і як споживачі, і як трудящі), а значить, і від інститутів освіти, споживання, від регуляторів та форм соціального забезпечення, від планування дорожнього руху, від можливостей медичної, педагогічної, психологічної сфер. Все це відкриває шлях новим, невідомим раніше, формам контролю та організації людського життя. Індивідуалізація, таким чином, призводить до можливості структурувати індивідуальні біографії та життєві ситуації політичними засобами, розширюючи і трансформуючи арсенал впливу і маніпуляцій. Крім цього, індивідуалізація призводить до нової форми безпосередності взаємозв'язку між індивідом і суспільством, яка виражається в тому, що збій або протиріччя соціальної системи, сприймаються як проблеми особистої сфери (як особистісна неадекватність та некомпетентність, тривога, почуття провини, неврози). Майбутні ж конфлікти будуть неминуче виникати на основі суперечностей між потребами особистості в самовизначенні та інституційними біографічними патернами, а також встановленими характеристиками, які безпосередньо пов'язані з різними формами дискримінації [97, 98, 99].

Як відзначає У. Бек, європейський модерн звільнив індивіда від історично заданих та обумовлених ролей, а традиційні опори, такі, наприклад, як релігійний колективізм, культура соціальних класів втрачають свій вплив, одночасно формуються нові форми соціальних зв'язків, такі, як нація, громадянські права, громадянське суспільство.

Процес індивідуалізації у своєму розмаїті стосується й політичної сфери життя. На думку Бека суспільство політизується завдяки індивідуалізації. Індивід, створюючи власну біографію, через мільйони приватних рішень формує сферу «політики повсякденного життя». Споживчий попит або бойкот – типова сфера цієї субполітики. Разом з тим, індивід знаходиться весь час в ситуації невизначеності: він одночасно «песиміст, ідеаліст і активіст». Автор стверджує, що максимум національної політики, тобто дотримання національних інтересів силами національної держави, абсолютно необхідно замінити максимумом космополітичної політики. Чим більш космополітичними будуть політичні структури та акції, тим сильніше зросте наша індивідуальна влада в глобальному світі [100, 101].

На думку У. Бека в модернізованому суспільстві процеси індивідуалізації набирають силу. Відбувається це тільки тоді і в такій мірі, коли і в якій долаються умови утворення класів з причини відчуження і зубожіння. Поява тенденції індивідуалізації пов'язана з типовими громадськими умовами – соціальними, економічними, правовими і політичними, - які були створені лише в небагатьох країнах і лише на пізньому етапі розвитку. Сюди відносяться:

- загальне економічне процвітання;
- розширення соціальних гарантій;
- інституціоналізація профспілкового представництва інтересів;
- експансія освіти;
- розширення сектора послуг
- відкриття у зв'язку з цим можливості пересування [98].

У. Бек стверджує, що індустріальне суспільство поступається новій фазі розвитку сучасного суспільства – суспільству ризику. Він переконує, що, на зміну конфліктам з приводу благ прийшли конфлікти з приводу ризиків. Політичні і економічні інститути, які створюють ризики, віддалили людей від категорії упевненості, традиційного параметру індустріального суспільства. Відбувся радикальний перехід від першої сучасності, в якій захист людині гарантувала національна держава до другої сучасності, яка характеризується загальною небезпекою [99, 100, 101].

У. Бек переконує, що, традиційні моделі соціального життя втратили своє значення і були замінені індивідуалізованими моделями життя. Люди самі конструюють свою власну ідентичність. Сьогодні люди можуть вибрати з ряду моделей ідентичності, через що соціальність розірвана. Люди повинні залежати від себе, щоб організувати власні ідентичності. Їм доведеться зіткнутися з турбулентністю глобального суспільства ризику без звернення до традиційних зв'язків. В умовах другої сучасності, громада, соціальна група та ідентичність втрачають свою онтологічність [97, 98, 99].

Індивідуалізація, наполягає У. Бек, історично була і є сьогодні формою соціалізації, і процеси індивідуалізації другої сучасності – демонстрація не самодостатності, а парадоксальної колективності. Індивідуалізація не в розумінні традиційного індивідуалізму, а індивідуалізація, як колективний спосіб життя [100].

Життя сприймається як індивідуальний проект, індивідуальні зв'язки любові і дружби, більш важливі ніж відносини з соціальними інститутами, які формували ідентичність в епоху першої сучасності. У. Бек зазначає, що блага, небезпеки і кар'єра, які раніше асоціювалися з родиною, сільською громадою, станом або класом, нині інтерпретуються і розв'язуються індивідуальностями особисто [101].

Максимальне споживання замість повної зайнятості стає головною метою і легітимуючим чинником урядів, починаючи з індивідуальної ідентичності. У. Бек переконує, що індивідуалізацію потрібно прийняти і зрозуміти, оскільки вона становить основний механізм створення ідентичності в межах їх власних соціальних груп забезпечує основу для нових форм і напрям соціальної асоціації і діяльності.

Відповідно змінюється природа ідентичності, оскільки становлення суспільства ризику супроводжується зміною цінностей, ідентичність на базі потреб поступається ідентичності на базі неспокою.

У. Бек підкреслює, що інституалізація індивідуалізації є прямо протилежною просвітницькому поняттю самодостатності індивідуума. Якщо буржуазія формувала соціальну і політичну ідентичність у боротьбі проти феодального панування і влади, то у пізній сучасності, навпаки, індивідуалізація – це процес власної самореалізації, набуття і застосування трудових вмінь [98].

Індивідуалізація, наполягає він, історично була і є сьогодні формою соціалізації, і процеси індивідуалізації другої сучасності – демонстрація не самодостатності, а парадоксальної колективності. Індивідуалізація не в розумінні традиційного індивідуалізму, а індивідуалізація, як колективний спосіб життя [99].

В своїй концептуалізації сучасних форм ідентичності У. Бек підкреслює зниження ролі традиційних культурних ресурсів, великих наративів і національної держави, як способів створення ідентичності.

У інформаційному суспільстві традиційна ідентичність індустріального суспільства перетворюється через тенденції індивідуалізації пізнього капіталізму, призводячи до краху класової (виробничої) ідентичності, як реальної альтернативи національній, етнічній або релігійній ідентичності. У відсутності нормативної культурної ідентичності, ідентичність розвивається у відповідності з мережевими соціальними інститутами і культурними практиками.

Теорія рефлексивності У. Бека є спробою створення моделі, яка пояснює, як процес індивідуалізації призводить до конституювання або репродукції якісно нових структур колективності на основі рефлексивної ідентичності.

Ідентичність інформаційної епохи – пластична конструкція, організована навколо соціальних мереж та інформаційних потоків, фактично немає сталого суб'єкту ідентичності, стійкої ідентичності. Соціально-політична, культурна, професійна і релігійна ідентичності піддаються процесу безперервної трансформації.

Бек створив теорію суспільства «власного життя» [98], яка окреслює процес індивідуалізації особистості у постмодерному суспільстві і яку він представляє в 15 тезах, головними з яких, на нашу думку, можна виділити такі аспекти:

1. Необхідність і можливість вести власне життя виникає в високодиференційованому суспільстві. Сучасне суспільство інтегрує людину в свої функціональні системи не як цілісну особистість, навпаки, воно в набагато більшій мірі вимушено, щоб індивіди були якраз не інтегровані, а брали б у ньому участь лише частково і епізодично в якості «перманентних мандрівників серед функціональних світів».

2. Власне життя зовсім не є власним життям, навпаки, виникає якесь стандартизоване життя, в якій повинні бути скоординовані і сплавлені один з одним принципи вкладу та справедливості, інтереси індивідуума і раціоналізованого суспільства. Існує національна держава, яка створює і підсилює індивідуалізацію. Це є тим, що Бек називає парадоксом «інституціоналізованого індивідуалізму».

Центральні інститути, такі як основні права (цивільні, політичні та соціальні) адресовані індивідууму, а не колективам або групам. Система освіти, динаміка ринку робочої сили, модель кар'єри, загалом і в цілому навіть ринки є індивідуалізуючими структурами та інститутами, тобто «двигунами» індивідуалізації. Гнучка зайнятість означає індивідуалізацію ризиків і життєвих зв'язків. Інститут таємного голосування звільняє індивідуума від групового тиску і т. д. Таким чином, індивідуалізація не є справою «надбудови», ідеології, від якої слід відрізнити «базис», об'єктивне становище як «власне» реальність, яку можна зберегти. Індивідуалізація є, так би мовити, парадоксом «соціальної структури» Другого Модерну. Це означає, що умови життя індивідуумів належать їм самим, і це в такому світі, який майже повністю незалежний від індивідуумів. Таким чином «власне життя» стає біографічним рішенням систематичних протиріч, що, як ми вже встановили, 3. Бауман використовує у своїй концепції індивідуалізованого суспільства.

Як зазначає Бек, сама по собі «індивідуалізація, що розуміється як масовий індивідуалізм, до якого нібито є схильність, являє собою нісенітницю». Індивідуалізація підпорядковується нормативним вимогам з-індивідуалізації, що означає індивідуалізацію разом чи поряд один з одним. Проте індивідуалізація одного (одних) часто виявляється кордоном індивідуалізації іншого (інших). Так разом зі зростаючою індивідуалізацією створюються її негативні кордони. Інакше кажучи, індивідуалізація існує за допомогою і через суспільне становище речей, або вона є ніщо. Уявлення про автаркічне Я є чистою ідеологією.

3. Тим самим власне життя повністю залежить від інститутів. Традиції замінюються інститутами. У бюрократичній та інституційній гушці Модерну життя набагато сильніше обплетене мережею правил і приписів. Сучасні приписи як раз

змушують до самоорганізації власного життя. Наприклад, раніше в Європі існували досить чіткі правила укладання шлюбу, в результаті чого в певних місцях і в певний час майже половина населення шлюбного віку залишалися неодруженим. Сьогодні навпаки, численні розпорядження в системі освіти, на ринку праці, в державі загального благоденства під загрозою економічних санкцій вимагають від людини вести власне життя.

4. Індивідуалізація висуває в центр потенціал самоформування, індивідуальної поведінки. Інакше кажучи, власне життя означає, що стандартні біографії стають біографіями за вибором, «біографіями, які конструюються», біографіями ризику. За фасадами гарантій і добробуту постійно підстерігає можливість зісковзнути в ізоляцію та бідність. Рефлекси замкнутості і страх стосуються навіть зовні заможного середнього прошарку суспільства. Тому слід чітко розрізняти між індивідуалізацією, де інституціональні ресурси, такі як права людини, виховання, держава загального благоденства, допомагають впоратися з суперечностями сучасних біографій, і «атомізацією», де таких ресурсів немає. Неоліберальна ідеологія ринку підсилює атомізацію з усіма її політичними наслідками. Ідея «самостійної» ринкової людини є чистою ідеологією і в кінцевому підсумку призводить до втрати сенсу взаємних зобов'язань. У цьому відношенні соціологічне розуміння індивідуалізації найтіснішим чином пов'язане з питанням про те, як можна демістифікувати помилкове уявлення про автаркічну особистість. Не свобода вибору, а розуміння фундаментальної неповноти самої особистості є ядром індивідуальної і політичної свободи у Другому Модерні.

5. Власне життя – власні фіаско. Явища суспільної кризи (наприклад, структурне безробіття) можна перетворити на ризик одинака. Соціальні проблеми можна звести прямо до психічних особливостей: комплексу провини, страху, конфліктів і неврозів. Як не парадоксально це може здатися, справа йде до нової безпосередності відносин індивідуума і суспільства, до безпосередності кризи і конфлікту, так що соціальні кризи проявляються як індивідуальні і більше не сприймаються в їх соціальному вимірі або сприймаються так лише побічно. Світові кризи і ризики (обвали фінансових ринків, безробіття) виступають в якості явищ не

як такі, а піддаються колективній індивідуалізації. Можна з упевненістю сказати, що в цьому закладено одне з джерел сучасних і майбутніх спалахів насильства з власної волі, спрямованих на мінливих жертв («іноземці», інваліди, гомосексуалісти, євреї).

6. Інституалізований індивідуалізм (який, втім, може дуже по-різному проявлятися в різних країнах загального благоденства на Заході, (наприклад, у Швеції, США, Німеччини) ні в якому разі не означає, що всі стають індивідуальніше, все більш яскравим «Я»; протилежне можливо в не меншій мірі: добровільний відхід особистості в буття не-особистості, свідоме вивільнення від необхідності вести власне, оригінальне життя. Фрідріх Ніцше рано помітив різні сцени та костюми індивідуалізації «власного життя»: «Справжній ти? Чи тільки актор? Заступник? Або саме заміщення? – Зрештою ти, може бути, просто підроблений актор ...». Теорія власного життя не дає ніякої відповіді на це питання про автентичність, ні культурно-песимістичного, ні культурно-оптимістичного.

7. Там, де перетинаються індивідуалізація та глобалізація, це означає: розуміти світ як антагонізм – і жити! Індивідуалізація замінює існування під копірку діалоговим існуванням, діалоговою уявою, в якій суперечності світу потрібно витерпіти, подолати у власному житті. Тепер кожен повинен на шляху до самого себе, заримувати переваги і недоліки, які повинні бути і які є в нього.

8. Якщо розглядати глобалізацію, де-традиціоналізацію та індивідуалізацію разом, то стане ясно, що «власне життя» також є експериментальним життям. Приватне (спільне) життя перетворюється, по добрій волі чи ні, в експериментальну ситуацію з відкритим результатом.

9. У цьому сенсі власне життя є формою життя пізнього Модерну, що користується великою повагою. Так було не завжди. У традиційних, національно відмежованих суспільствах індивідуум залишається родовим поняттям: щонайменшої одиницею уявного цілого. Тільки де-традиціоналізація, глобальна відкритість і нове різноманіття функціональних логік забезпечують одиночці особливу увагу і значення в суспільстві [97, 98, 99, 100, 101].

Отже, концепція У. Бека ґрунтовно пояснює процес індивідуалізації у вимірі постмодерної реальності. В цілому, можна зробити висновок, що індивідуалізація

особистості залежить від того в якому соціально-культурному просторі вона знаходиться – в якому суспільстві вона функціонує й взаємодіє з іншими індивідами, які одночасно обмежують і підтримують процес її індивідуалізації. Центральні інститути, такі як основні права (цивільні, політичні та соціальні) адресовані індивідууму, а не колективам або групам. Система освіти, динаміка ринку робочої сили, модель кар'єри, загалом і в цілому навіть ринки є індивідуалізуючими структурами та інститутами, тобто «двигунами» індивідуалізації. Як і як зазначає Бек характеризується загальною небезпекою для індивідів. Тобто, на зміну конфліктам з приводу благ прийшли конфлікти з приводу ризиків. Політичні і економічні інститути, які створюють ризики, віддалили людей від категорії упевненості, традиційного параметру індустріального суспільства. Відбувся радикальний перехід від першої сучасності, в якій захист людині гарантувала національна держава до другої сучасності, яка характеризується загальною небезпекою. Процес індивідуалізації у своєму розмаїті стосується й політичної сфери життя. На думку Бека суспільство політизується завдяки індивідуалізації.

Отже, в цілому, спираючись на концепції «індивідуалізованого суспільства» З. Баумана та «суспільства ризику» У. Бека, можна зробити висновок, що індивідуалізація соціальних практик – це спільна індивідуалізація індивідів у межах інституційних нормативних засад і вимог суспільства. В умовах високодиференційованого суспільства, в якому автономізуються сфери суспільного буття, індивідуалізація постає як інтеграція індивіда з певною сферою суспільного буття, в межах якої індивід виконує певні функції покладені на нього соціальними інститутами. Таким чином, соціологічні метафори «індивідуалізоване суспільство» З. Баумана та «суспільство ризику» У. Бека розкривають зміст поняття «індивідуалізація соціальних практик», розуміючи його як спільну індивідуалізацію багатьох індивідів у межах чітко визначених і заданих інституційних норм і вимог. Це дає можливість прогнозувати виникнення соціальних конфліктів на основі зростаючої індивідуалізації, що наштовхується на перепони й обмеження у формі подібної індивідуалізації іншого індивіда, тим самим формуючи негативні суміжні

кордони індивідуалізації соціальних практик в індустріальних та постіндустріальних суспільствах.

3.3. Концептуальні дилеми визначення індивідуалізації соціальних практик як соціального блага та соціальної драми в теоретичній соціології постмодерну

В цілому, говорячи про індивідуалізацію як соціальне благо та соціальну драму, треба визначити, що ж собою являють поняття «благо» та «драма» як такі? Благо – одне з наріжних понять філософії та соціології моралі, запроваджене для визначення того, що є кращим і гідним вибору. Тобто, блага – це те, що люди воліють радше мати у більшій, а ніж в меншій кількості; так, наприклад, дохід, відпочинок і безпека є благами, тоді як забруднення середовища і ризик – злом, драмою.

Поняття «соціальної драми» є чи не основним внеском британського антрополога Віктора Тернера в розвиток антропології. На його думку, існує так званий ендемічний конфлікт, що породжений незмінними основами існування суспільства. Вираженням цього є «соціальні драми». Соціальна драма – метод вивчення соціальної структури суспільств через дослідження збурень, що супроводжуються або розколом цього суспільства на дві частини, або пересвареною є лише його частина, або взагалі цей конфлікт має міжособистісний характер. «Соціальна драма – обмежена ділянка прозорості на загалом непроглядній поверхні звичайного й безбарвного соціального життя» [102]. Тернер описує основні стадії перебігу таких конфліктів, що мають процесуальний характер. Тернер виділяє такі 4 основні стадії соціальної драми які більш-менш послідовно проходять одна за одною:

1. Зрив регулярних нормативних відносин. Виникає між індивідами чи групами в межах однієї системи соціальних відносин. Проявляється в публічній суперечці, невиконанні кардинально важливої норми, яка регулює взаємодії.

2. Наростання кризи, протягом якої розрив, якщо його не було вчасно стримано в обмеженому просторі соціальних відносин, поширюється і поглиблюється, доки не стає рівно протяжним із якимось із важливих розколів у ширшому комплексі відповідних соціальних відносин, в які залучені протиборчі сторони. На цій стадії оголюється схема поточної фракційної боротьби всередині відповідної соціальної групи – села, сусідської громади або вождівства, а під нею стає видимою менш гнучка, стійкіша, але, разом із тим, поступово змінювана базова соціальна структура, що складається із постійних і узгоджених відносин.

3. Відновлювальні заходи. На цьому етапі щоб стримати поширення розриву, чільні представники соціальної групи вживають нагальних – формальних або неформальних – налагоджувальних і відновлювальних заходів. Вибір конкретних заходів залежить від таких чинників як глибина й соціальна значущість розриву, соціальна протяжність кризи, характер соціальної групи, всередині якої відбувся розрив, і міра її автономії відносно ширших систем соціальних відносин. Такими заходами можуть бути: особисті поради й неформальне посередництво, формальні юридичні й легальні механізми та виконання публічних ритуалів.

4. Реінтеграція порушеної соціальної групи або соціальне визнання нездоланності розриву між протиборчими сторонами.

Тернер зазначає, що якщо розглядати послідовність соціальних драм, що виникають в одній соціальній одиниці, кожна з них дає фактичну картину поточної стадії зрілості або занепаду соціальної структури цієї одиниці. На його думку, через соціальну драму можемо побачити в дії кардинальні принципи соціальної структури, їх переважання одне над одним у послідовні моменти часу.

Благо індивідуалізації соціальних практик полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку суспільств – відбувається поширення індивідуалізації в момент формування нових груп та змін цінностей. Нові цінності, засновані на зростаючій індивідуалізації замінюють старі; саме вони й потребують соціологічного

дослідження й наукового висвітлення. Індивідуалізація, нові групи і цінності відкривають нові можливості для появи нових продуктів і послуг, забезпечують великий потенціал для економічного зростання. Індивідуалізація була і залишається однією з головних особливостей адаптації суспільств до глобальних тенденцій.

Зростання впевненості в факторі організованого розвитку людини – головна рушійна сила сучасної глобальної тенденції індивідуалізації соціальних практик. Структурний вимір даного процесу визначається диференціацією і розширенням соціальних позицій. Вимірювання впливу індивідуалізації представлено зростаючими пізнавальними здібностями людей для вільних орієнтацій, рішень і дій. Обидва вимірювання індивідуалізації динамічно переплетені. Диференціювання та розширення соціальних позицій, доступних для людей, часто з'являються в результаті їх боротьби за зміну організаційної структури. Корінні зміни в суспільстві вимагають зміни парадигми в соціальному знанні, принципово інших оцінок місця і ролі індивідуалізуючих факторів розвитку суспільства.

Тому, доволі часто передбачається, що індивідуалізація стала благословенням для мільйонів людей, так як це передбачає розширення прав і свобод людей. Інше поширене припущення визначає, що у зростанні приватних прав і свобод є своя ціна: нові відкриття для прийняття рішень і діяльності людей завжди мають на увазі підвищення індивідуальної відповідальності, розгортання соціальних патологій. Вони підривають соціальну солідарність – «клей» суспільного життя. Таким чином індивідуалізація могла б з'явитися за рахунок різних форм суспільної користі взагалі, і різних форм солідарності зокрема. Індивідуалізація універсально супроводжується підвищенням «сумнівних свобод». Все це вказує на суперечності даного процесу, які потребують дослідницького відображення.

Одні соціологи вважають, що зростання гнучкості соціальної структури (приклад – ринок праці), ослаблення соціальних очікувань і зв'язків ведуть (вже привели) до появи нового індивідуалізму. Індивіди, більш не зв'язані обмеженнями соціальних відносин, можуть формувати соціальні ідентичності та стилі життя, свої смаки. На думку Е. Гідденса [103], прийшов час «життєвої політики»: тепер індивіди не тільки можуть, але й повинні (або цього від них чекають) активно

приймати життєві рішення, конструювати свої ідентичності. Гідденс очікував, що даний процес не піде без труднощів і проблем. Навпаки, вільні від звичайних, наприклад, професійних та сімейних зв'язків, індивіди зіткнуться з усіма наслідками свого вибору і ризиками, причому одні, без підтримки соціальних мереж. Але чи може благо досягатись без труднощів? Адже, як казав великий філософ Вольтер: «Ніколи не буває великих справ без великих перешкод».

Індивідуалізація соціальних практик постає людським благом адже – вона характеризує простір самозростання, самореалізації, який виражається через: самонавчання, самовиховання. У постмодерному просторі індивідуалізація визначається естетизацією повсякденного життя, при якій життя індивіда починає більшою мірою розглядатися як естетичний або культурний проект [104]. Конструювання ідентичності відбувається на підставі індивідуального вибору, а не традиційної аскрипції. Фрагментація індивідуальної ідентичності, змінюється в ході життя від одного соціального оточення до іншого.

Таким чином, людина, яка буде жити і трудитися в третьому тисячолітті, в постіндустріальному суспільстві, повинна володіти певними якостями особистості, зокрема:

- Гнучко адаптуватися в мінливих життєвих ситуаціях, самостійно набуваючи необхідні знання;
- Самостійно критично мислити, вміти побачити виникаючі в реальному світі труднощі і шукати шляхи раціонального їх подолання, використовуючи сучасні технології;
- Чітко усвідомлювати, де і яким чином придбані нею знання можуть бути застосовані в навколишній дійсності;
- Бути здатною генерувати нові ідеї, творчо мислити;
- Грамотно працювати з інформацією (вміти збирати необхідні для дослідження певного завдання факти, аналізувати їх, висувати гіпотези вирішення проблем, робити необхідні узагальнення і т. д.);

- Бути комунікабельною, контактувати в різних соціальних групах, уміти працювати спільно в різних областях, запобігаючи конфліктні ситуації або вміло виходячи з них;

- Самостійно трудитися над розвитком власної моральності, інтелекту, культурного рівня [104].

Зміст концепту «індивідуалізація соціальних практик» як суспільного блага може розглядатись через поняття «соціальні почуття», «експектації», «легітимація».

Поняття «соціальні почуття» вводиться у вітчизняній соціології Н. Соболевою, і розглядається як культурно-історична форма реального стану духовного життя суспільства є різновидом духовних утворень, які становлять соціально-психічний аспект свідомості конкретного суспільства на певному етапі його розвитку, відрізняючись від інших видів свідомості суспільства за способом відображення й функціонування [105]. Соціальні почуття відбивають активний бік свідомості суспільства, бо спонукають людей до певної діяльності, слугують її стимулами, відіграють роль рушійної сили, впливаючи на суспільне буття. Тобто поняття «соціальні почуття» значно розширює розуміння змісту поняття «індивідуалізація соціальних практик», демонструючи активний бік свідомості соціального буття індивіда та суспільства в цілому.

Зміст поняття «очікування» включає зміст поняття «експектації», але не вичерпується ним. По-перше, очікування можуть формуватися не тільки стосовно суб'єктів усередині групової взаємодії, а й щодо суб'єктів інших рівнів: суспільства в цілому чи окремих його інститутів, класів, партій, рухів тощо. По-друге, предметом очікувань можуть виступати не лише індивіди або об'єднання їх, а й суспільні явища та процеси (проблеми війни і миру, політичні і культурні події, економічні реформи тощо). По-третє, очікування складаються й у зв'язку з позасуспільними, природними явищами (екологічними, геологічними, кліматичними, космічними і т.д.) [105, 106].

Поняття «легітимації» розгорнуто представлено у вітчизняній соціології в роботі О. Шульги та В. Резніка. Легітимація позначається як – багаторівневий процес, який здійснюється на вертикальному та горизонтальному рівні [107], значно

доповнює обґрунтування поняття індивідуалізації соціальних практик. На вертикальному рівні значного впливу на індивіда завдають освіта та медіа. На горизонтальному рівні цей вплив посилюється в Ми-зв'язках. Подібно до цього легітимація відіграє значну роль у формуванні систем релевантності. Задуючи мотиви, яким слідує актор в повсякденній взаємодії та в інтерпретації повсякденного життя, легітимація визначає його соціальну діяльність та соціальну поведінку.

Люди уявляють існування законного та правомірного (лат. *legitimus* - законний, правомірний) порядку та керуються цим уявленням у своїй поведінці. Легітимність як уявлення про існування законного порядку проявляється на рівні індивідуальної свідомості. Відтак феномен легітимності має психологічну, або точніше, соціально-психологічну, природу. Проте легітимний соціальний порядок ґрунтується, не лише на суб'єктивному явленні та визнанні людей. Він також набуває практичного втілення на рівні їх поведінки [108].

На нашу думку, благо індивідуалізації соціальних практик також полягає у тому, що на сучасному етапі розвитку людства у соціальних системах постіндустріального типу дедалі більше набирають якісних ознак такі процеси як персоналізація, меритократія та коммодифікація. В даному розділі ми розглянемо дані процеси через призму індивідуалізації соціальних практик як соціального блага.

У вузькому значенні поняття «персоналізація» позначає процес, в результаті якого соціальні відносини приймають особистісний характер. Дане поняття не тотожне з поняттям «персоніфікації». Поняття «персоніфікації» тлумачиться як:

1. Наділення тварини, предмета, явищ природи, соціальних структур, абстрактних понять людськими властивостями.

2. Прагнення індивіда перекласти на будь-кого провину за події або ситуації, що викликають фрустрацію.

Більш ширше – в соціально-психологічному тлумаченні поняття «персоналізація» виглядає так: персоналізація (від лат. *persona* – особистість) – процес, в результаті якого суб'єкт отримує ідеальну представленість у життєдіяльності інших людей і може позиціонувати себе в суспільному житті як

особистість. Сутність персоналізації полягає в дієвих перетвореннях інтелектуальної сфери особистості іншої людини, які відбуваються в результаті діяльності індивіда. Поняття персоналізації в цьому значенні введено В. А. Петровським. Потреба в персоналізації (потреба бути особистістю) – не завжди усвідомлювана глибинна основа багатьох форм спілкування між людьми (альтруїзму, афіліації, прагнення до самовизначення і суспільного визнання та ін.).

Єдиний ефективний шлях задоволення потреби в персоналізації – діяльність, оскільки саме за допомогою своєї діяльності людина продовжує себе в інших людях, транслює іншим свою індивідуальність. Здатність до персоналізації являє собою сукупність індивідуально-психологічних особливостей людини, які дозволяють їй здійснювати соціально значущі діяння, що перетворюють інших людей. Здатність до персоналізації забезпечується багатством індивідуальності суб'єкта, різноманітністю засобів, за допомогою яких він може в спілкуванні і діяльності здійснювати персоналізуючий вплив.

У багатьох експериментальних роботах виявлено, що персоналізація суб'єкта відбувається за умови його значущості для іншого, референтності та емоційної привабливості. За інших умов персоналізація відсутня. Експериментально показано, що повноцінний та соціально-позитивний прояв здатності до персоналізації виявляється в спільнотах такого типу, як колектив, тоді як у групах низького рівня розвитку персоналізація однієї людини (лідера) може виявитися причиною деперсоналізації інших людей.

Як нам вже далось встановити у попередніх розділах – оскільки єдність понять «індивід» і «особистість» не означає їх тотожності, виникають різні парадокси персоналізації:

1) теоретично можливе існування індивіда, який не реалізував себе як особистість (наприклад, людина, яка в силу якихось обставин опинилася виключеною з соціальної взаємодії); з іншого боку, можливе існування «особистості» (у цьому випадку квазіособистості) поза (без) індивіда (наприклад, деякі міфічні або літературні персонажі), причому перетворюючий вплив історичної квазілічності може виявитися не менш дієвим, ніж вплив іншої реальної людини;

2) можлива як деперсоналізація творця (архітектора, винахідника і т.д.) в результаті відчуження продукту праці від його творця, так і персоналізація за допомогою присвоєння плодів чужої праці; персоналізація можлива не тільки як наслідок приписування собі чужих заслуг, але і як «трансляція» своїх недоліків і помилок комусь іншому;

3) третій парадокс пов'язаний з проблемою безсмертя особистого (з позицій матеріалізму): якщо особистість не зводиться до її представленості в конкретному індивіді та продовжується в інших людях, то зі смертю індивіда вона не зникає повністю.

За допомогою феномена персоналізації можна пояснити багато переживань людей, викликаних трагічністю розриву між персоналізацією індивіда та його матеріальною відсутністю. У подібній ситуації цілісна структура особистості виявляється зруйнованою, зберігається лише одна ланка – відображена суб'єктність індивіда як результат його персоналізації.

Чи пов'язано поняття «персоналізації» з філософською концепцією персоналізму? На це питання досить важко дати однозначне питання, адже персоналізм – це напрямок філософії, що визнає особистість первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю, а весь світ проявом творчої активності верховної особи – Бога. Тобто, персоналізм найчастіше тлумачиться в релігійному дусі. Але дане поняття дає можливість простежити за розвитком ідей персоналізації.

На жаль, ідеї персоналізму ігноруються соціологією та не знайшли відображення в соціологічних концепціях та теоріях. Персоналізм сформувався в філософсько-релігійних вченнях ще наприкінці XIX ст. в Росії (Н. А. Бердяєв, Л. Шестов, Н. О. Лосский) і США (Б.Боун, Дж.Ройс), з 30-х років XX ст. став розвиватися у Франції (Е. Муньє, Ж. Лакруа, П. Ландсберг, М. Недонсель, П. Рікер, Ж.-М. Доменанк, П. Тібо). Послідовники персоналізму в США – М. Калкінс, У. Хокінг, З. Брайтман, Р. Флюелінг.

Чим цікаві ідеї персоналізму? Так, особистість, згідно персоналізму, - вища цінність, першоелемент буття. Муньє, представник французького католицького персоналізму, оголошує християнське вчення про особистість революційним

переворотом в житті людства, що дозволяє створити якесь нове суспільство особистостей. Але оскільки особистість знаходиться у ворожих відносинах з дійсністю, то життя особистості нібито починається з руйнування контакту з навколишнім середовищем. Особистість повинна зануритись в себе, зосередиться на своєму «Я». Внутрішнє самовдосконалення – головний спосіб самоствердження особистості [109].

Створений на основі християнських традицій персоналізм оновлюється шляхом асиміляції найбільш впливових у сучасному світі концепцій про людину. У роботах Муньє знайшли своє відображення перероблені на основні християнського вчення – марксистське вчення про людину та марксистський гуманізм. Треба визнати, що звернення до марксизму підвищило авторитет персоналістських досліджень. Разом з тим персоналістська теорія особистості ввібрала в себе феноменологічні і екзистенціалістські позиції сучасного ідеалістичного антропологізму.

Головне соціальне завдання релігії та філософії персоналізм вбачає в перетворенні і вдосконаленні особистості. Вчення про людську особистість як суб'єкта історії та пов'язаної з ним концепції «гуманістичної революції» та «гуманістичного соціалізму» – основне в філософії персоналізму.

Суттєва риса даного напрямку проявляється в соціальному тлумаченні християнства, в обґрунтуванні необхідності активної участі християн у земному житті і перебудові людської цивілізації на гуманістичних принципах.

Персоналістична концепція особистості, прихильники якої претендують на створення універсального, позачасового вчення про людину, виявляє свій внутрішній зв'язок з іншими філософськими напрямками, співпадаючи з етапами еволюції останніх. Персоналізм в наш час тісно переплітається з релігійно-філософськими вченням про людину, особливо з неотомінською антропологією.

Отже, ідеї персоналізму, на нашу думку, могли сприяти розвитку та формуванню процесу індивідуалізації в цілому, інтерпретуючи особистість первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю. Дана індивідуалізація

обмежена релігійним світоглядом; індивідуалізація соціальних практик в цьому випадку зосереджена на зростанні людської духовності.

Іншим напрямком формування ідей персоналізації постає – неотомізм, який теж виключений з уваги соціологічного теоретизування. Неотомізм – офіційна філософська доктрина католицької церкви. Визнаними авторитетами неотомістської філософії є: Е. Жільсон, А. Сертійанж, Ж. Маритен, В. Бруггер, І. Лотц, Й. де Фріз (Франція), Д. Мерсьє, А. Дондейн, Р. ван Стенберг, Л. де Реймекер (Бельгія), У. Падовані, Ф. Ольджаті, К. Фабро (Італія) та ін.

Неотомізм – одне з найбільш поширених напрямів сучасної філософії в католицьких країнах Європи, Америки та інших континентів, має велику систему центрів і навчальних закладів (Вищий інститут філософії при Лувенському університеті в Бельгії, Академія св. Фоми у Ватикані, Католицький інститут в Мілані, Паризький католицький інститут, інститут в Пулласі поблизу Мюнхена), численними журналами та періодичними виданнями.

Класичний томізм розглядав людину як раз і назавжди дану, незмінну духовну субстанцію. Модернізований ж томізм, або неотомізм, проповідує історичність людини.

Людське суспільство в соціально-політичній філософії неотомізму постає як природне суспільство, однак, історичний процес – як рух суспільства до заздалегідь встановленої мети.

Неотомістська концепція людини як би виростає з загального, класичного теологічного погляду на людину, яка виступає в ній всього лише підсумком прагнення неорганічної та органічної матерії до блага. Тим самим фактично усувається проблема генезису людської діяльності, практики суб'єкта. Що в нашому випадку є катастрофічним в контексті обґрунтування індивідуалізації соціальних практик. Можна стверджувати про те, що неотомізм на відміну від персоналізму – суперечить ідеям розвитку індивідуалізації. Подібний підхід стає передумовою неотомістської концепції природи, сутності людини.

Звертаючись до аналізу людини, неотомісти оперують категоріями «індивідуальність», «особистість», «людська природа». Перша використовується

ними для позначення будь-яких речових утворень, субстанцій, що виникають, згідно неотомізму, при впровадженні ідеальної форми в матерію. У подібному розумінні людина постає як особливого роду субстанція, що відрізняється своєю специфікою і місцем в ієрархії творіння.

Оскільки людина є єдністю душі і тіла, тільки багатовимірною душа робить її справді людиною.

З урахуванням соціального оновлення сучасного світу оновлюється і неотомістська антропологія, що видно з праць представників так званого трансцендентального варіанту сучасної релігійної філософії. Мабуть, найбільш чітко ці нові ідеї виражені в роботах К. Войтили, що став в 1978 р. папою римським Іоанном Павлом II. У працях релігійних філософів І. Лотца, К. Ранера та інших (Пуллахська школа) відображені провідні ідеї еволюції традиційного неотомістського вчення про людину.

Подібні фаталістичні уявлення про сумне майбутнє, яке чекає людство, породжені загальною тенденцією, що свідчить про кризові ситуації, що складаються в духовному житті суспільства. На основі аналізу історичного досвіду можна сказати, що в кризові періоди розвитку суспільства, коли падає довіра до духовно-ідеологічних і світоглядних систем, особливого значення набуває проблема розуміння, тобто тлумачення цих систем.

Наслідком суб'єктивної нездатності ідеологічних концепцій (зокрема філософії) вказати шляхи вирішення проблеми світу, і особливо світу людини, сенсу людського буття, нездатності вироблення гуманістичного світогляду є сучасна філософська герменевтика. Слід зазначити, що на відміну від персоналізму та неотомізму – ідеї герменевтики знайшли досить широке бачення в теоретичному доробку соціології. На нашу думку, найбільш обґрунтоване бачення зв'язку герменевтики та соціології надав – французький вчений П. Рікер. Герменевтика Поля Рікера являє собою теорію операцій розуміння в її ставленні до інтерпретації текстів. Наприклад, при інтерпретації символів феноменології релігії, психоаналізу та феноменології духу використовуються три самостійні методології. Проте ці три методології, на переконання Рікера, цілком сумісні, тому що всі вони (кожна на свій

манер) рухаються в напрямку онтологічних коренів розуміння і висловлюють залежність від існування, взаємодіючи один з одним, доповнюючи один одного [110].

В давнину герменевтика розумілася як мистецтво тлумачення символів, текстів, у християнських письменників – мистецтво пояснення Біблії, у протестантських теологів вона означає справжнє розуміння священних текстів.

У новий час класичну теорію герменевтичного вчення щодо мови сформулювали німецькі філософи Ф. Шлейермахер і В. Дільтей. За Шлейермахером, основна мета методу герменевтики – зрозуміти автора і його текст краще, ніж він сам розумів себе і своє творіння. Шлейермахер мислить герменевтику як мистецтво розуміння чужої індивідуальності. За твердженням Дільтея, те, що людина виявляє в іншому, вона знаходить в собі як переживання; те, що вона сама переживає, - може знайти в іншому за допомогою розуміння. Звідси розуміння визначається як саморозуміння, оскільки в прояві чужої індивідуальності не може бути нічого такого, чого б не було в пізнанні індивіда. Значить, інтерпретатор може побачити в пізнаваному матеріалі тільки те, що вже є в ньому самому.

Прорвати виникаюче порочне «герменевтичне коло» Шлейермахер і Дільтей припускають – можливо шляхом встановлення гармонії між двома духовно-душевними світами автора й інтерпретатора, і хоча спроби ці не принесли бажаних результатів, висунення ними завдання створення суспільного методу пізнання культурно-історичних явищ суспільного життя, безсумнівно, має велике значення.

Може виникнути питання: чому саме герменевтика набула найбільшого поширення в останній час? Чим пояснюється сплеск герменевтичної філософії та зацікавленості ідеями герменевтики соціологією? За відповіддю на це питання можна звернутися до представників самої герменевтики. Вони стверджують, що цей процес пов'язаний з виникненням герменевтичної ситуації, тобто з виникненням кризи довіри до всіх нині існуючих філософських вчень і розчаруванням в усталених цінностях.

На нашу думку, герменевтика слугує для особистості шляхом осмислення та сприйняття процесу персоналізації та індивідуалізації соціальних практик;

обґрунтування власної індивідуальної активності, розуміння того, для чого і що робить особистість в процесі власної індивідуалізації.

Для більш ґрунтовного розкриття поняття «персоналізація» нам треба звернутись до аналізу поняття «персоніфіковані практики». Дане поняття стало часто вживатись в соціології, але немає усталеного визначення та концептуалізації.

Персоніфікація реалізується через розгортання процесу індивідуалізації, результатом якого виявляється особистісне самовираження і самоствердження індивіда у всій його неповторності та духовної автономії. Функція самовираження розглядається нами в якості фундаментальної соціально- психологічної основи персоніфікації особистості. В освіті елемент самовираження виявляється особливо яскраво – студент, викладач, керівник освітнього закладу прагнуть до самореалізації як у самому освітньому середовищі, так і в науковій творчості. Об'єктивні умови самовираження особистості доцільно розглядати насамперед стосовно його функціонально-рольової діяльності. Необхідно враховувати, наскільки ці умови відповідають психічному стану, професійному досвіду, творчій спрямованості особистості, наскільки вони збігаються або розходяться з тим, в чому людина (студент, викладач, керівник) бачить своє покликання, свій спосіб творчого самовираження.

Потреби самовираження і визнання органічно взаємопов'язані. Це, по суті, дві найважливіші сторони цілого компонента духовних потреб людини, що грають роль потужних стимуляторів його соціальної та індивідуальної активності, індивідуалізації соціальних практик.

На основі проробленого аналізу, ми можемо стверджувати, що «персоніфіковані практики» – це практики, які встановлені шляхом процесу персоналізації, вони відображають власне сприйняття та розуміння особистістю свого вибору індивідуальної активності. Особистість може усвідомлено запозичувати та обирати сформовані практики іншої людини, та використовувати їх у власній індивідуалізації соціальних практик. Тобто, людина, спостерігаючи за розвитком іншої людини (реальної, історичної або ідеалізованої в творах, чи в людській уяві) – наслідує принципи та ідеї її життєвого шляху. Вона намагається

обирати ті ж самі аспекти індивідуальної активності, соціальної діяльності, в усталеному образі чи прикладі – авторитеті. Часто буває так, що обираючи модель індивідуалізації соціальних практик іншої людини, людина не досягнувши бажаного результату – впадає у стан фрустрації.

Отже, персоналізація – це процес набуття суб'єктом загальнолюдських, суспільно значущих, індивідуально-неповторних властивостей і якостей, що дозволяють виконувати певну соціальну роль, проявляти свою індивідуальну активність, творчо конструювати комунікацію з іншими людьми, активно впливати на їх сприйняття та оцінки власної особистості та діяльності. Спираючись на дане визначення – можна прослідити, що індивідуалізації соціальних практик сприяє персоналізації, формуючи можливість реалізації даного процесу для суб'єкта соціальних відносин. Адже, як ми вже встановили – єдиний ефективний шлях задоволення потреби в персоналізації – діяльність, оскільки саме за допомогою своєї діяльності людина продовжує себе в інших людях, транслює іншим свою індивідуальність. Через персоніфіковані практики реалізується процес персоналізації. Саме в індивідуальній діяльності, через процес індивідуалізації соціальних практик – особистість може розгорнуто й функціонально задовольняти власну потребу у персоналізації. Можна також стверджувати, що дані процеси не відбуваються автономно, а взаємодоповнюють один одного.

3.4. Пізнавальний потенціал концепту індивідуалізація соціальних практик

Отже, концепт «індивідуалізація соціальних практик» як ми встигли переконатись змістовно розширює розуміння змісту таких понять та соціальних процесів як: індивідуалізоване суспільство, суспільство ризику, суспільство знання, габітус, структурація, індивідуалізація, соціальна та індивідуальна активність, соціалізація, інституціоналізація, глобалізація, тощо. В той же час, на нашу думку,

даний концепт містить значний пізнавальний потенціал, за допомогою якого можна розкрити зміст таких понять та соціальних явищ як: меритократія, коммодифікація, соціальна напруженість, соціальні ризики. В даному розділі ми спробуємо розкрити пізнавальний потенціал концепту індивідуалізація соціальних практик для обґрунтування вищезгаданих понять та соціальних явищ як соціального блага та драми людського життя.

Під поняттям «меритократія» в соціології прийнято вважати у вузькому значенні – буквально владу, засновану на заслугах. Дане поняття введено англійським ученим М. Янгом в протилежність поняттям «аристократія» і «демократія», хоча він застосовував його з явно іронічним відтінком та антиутопічним характером [111, 112, 113, 114, 115].

Проте представники неоконсервативного напрямку в західній соціологічній думці (насамперед Д. Белл, З. Бжезінський, М. Платнер та ін.) придали цьому терміну позитивний зміст і сконструювали соціологічну і політологічну концепцію меритократії, спрямовану проти ідеї соціальної рівності і покликану виправдати політичні та економічні привілеї « нової інтелектуальної еліти », що вносить « найбільший внесок у добробут суспільства ». Ця концепція являє собою модернізацію традиційної теорії еліт [111]. Насправді концепція « меритократії » не має вагомого теоретичного доробку в соціології.

Дана концепція опирається на ідею того, що в ході еволюції в суспільстві утвердиться принцип висування на керівні посади найбільш здібних людей, що відбираються з усіх соціальних верств. Хоча сама концепція меритократії існувала століттями, наприклад, в рамках конфуціанської філософії, сам термін « меритократія », тобто « заслужена влада » від латинського « заслужити » і давньогрецького « влада », був вперше вжитий німецько-американським філософом Ханною Арендт в її есе « криза освіти », написаному в 1954 році, і кілька років по тому розроблений, вже згадуваним нами, британським політиком і соціологом Майклом Янгом в його сатиричній праці « Підйом меритократії », в якій описується футуристичне суспільство, де громадська позиція визначається коефіцієнтом інтелекту (IQ). У книзі така система призводить до революції, під час якої маси

скидають гордовиту і відірвану від народу еліту. Аналогічні сюжети використовувалися і в інших літературних творах. Пізніше у терміна «меритократія» з'явилося більш позитивне значення, яке взяли на озброєння прихильники загальної рівності можливостей. У своїй книзі «Майбутнє постіндустріальне суспільство» (1973), Деніел Белл вважав, що меритократія дозволить усунути бюрократію, а також змінити соціальну структуру суспільства в цілому [113].

Похідним від поняття «меритократія» – є поняття «меритократичність» – властивість системи організації праці, при якій домінує орієнтація на заохочення досягнень та ефективності (з кожного за здібностями, кожному по заслугам, нужденним по потребі).

Сьогодні меритократія є одним з найважливіших посилів для успішної модернізації суспільства і держави, її навіть називають «вимірною лінійкою» демократії та розвитку. Дійсно, сучасна держава і сучасне суспільство вже не можуть існувати в рамках патерналістських і сімейно-кланових систем розподілу благ та кар'єрного зростання, які ведуть до деградації і наростання протиріч у суспільстві.

На думку ряду дослідників, Китай в деякі періоди історії був близький до реалізації меритократичної системи. Так, за часів династії Сун широко використовувалася триступенева система іспитів кецзюй, за допомогою якої на роль правителів відбиралися претенденти, які краще за інших розуміють мистецтво, конфуціанство і адміністративні проблеми.

У США поширена думка, що принцип меритократії там вже реалізований, так що особисті досягнення американців залежать лише від здібностей, працьовитості, життєвих установок і моральності. Критики звертають увагу на те, що як і раніше важливу роль відіграють спадок, соціальні та культурні переваги, об'єктивні можливості на ринку праці та для індивідуального підприємництва, удача, доступ до якісної освіти і дискримінація.

У Родезії до 1979 року існували майновий ценз і освітній ценз, завдяки яким чорна більшість цієї африканської країни була практично повністю відсторонена від участі у виборах (втім, необхідно відзначити, що частина білих жителів Родезії, які

не проходили за вказаними цензами, була також усунена від участі у виборах). Ян Сміт, колишній прем'єр-міністр Родезії, у своїх мемуарах прямо називав ситуацію в ті роки системою меритократії.

Важливе питання яке піднімає концепція «меритократії» – це питання етичних норм та моралі. Відомий президент США Теодора Рузвельт, колись зазначив, що абсолютно неосвічена людина може хіба що обчистити товарний вагон, а випускник університету може вкрати цілу залізницю. Тобто, самі по собі розум, інтелект, талант, досвід не можуть бути основними при впровадженні справедливої меритократії, якщо вони не засновані на моральному базисі, не застосовуються у відповідності з етичними нормами. Людина талановита і обдарована, але аморальна, досягнувши вершини своєї кар'єри завдяки системі меритократії, неминуче стане її катом, бо відсутність етичності не буде змушувати її застосовувати принципи меритократії по відношенню до власних підлеглих. У такому випадку неминуче виникнуть і непотизм, і клановість, і корупція.

Проте, гідної альтернативи меритократії немає, як немає і гідної альтернативи демократії, нехай і та, і інша не є ідеальними. Тобто, для забезпечення нормального, поступального розвитку будь-якої країни необхідно єдине співтовариство національної еліти, сформованої на основі принципів меритократії.

Однак, треба зазначити, що інтелект і знання стали, проте, головною цінністю задовго до приходу сучасного інформаційного суспільства, про яке ми вже згадували в попередньому розділі. Розум, вільний від обмежень, від традицій і забобонів, необмежений пошук знання, раціоналізм і нескінченне прагнення до прогресу – одна з головних, або, може бути, головна спадщина Епохи Просвітництва. Порвавши з традиційними цінностями, філософи Епохи Просвітництва задали нові межі світорозуміння і самовизначення людства. Одна з основ популярності меритократії як ідеології може бути знайдена саме в цьому прагненні до постійного зростання через використання все нових знань.

Верховенство розуму, розвиток у бік прогресу визначають головне достоїнство людини в рамках домінуючих цінностей – її здатність внести свій внесок у загальний рух вперед. Вклад цей буде найбільшим, тільки якщо кожна

справа буде виконуватись найбільш здатними, найбільш підходящими для її виконання. Поняття меритократії як правління найбільш здібних нерозривно пов'язане з поняттями продуктивності та ефективності. Так, прагнення до забезпечення найбільшої продуктивності, найбільшої ефективності діяльності кожної людини, що бере коріння з раціоналізму Епохи Просвітництва, закладає основу для максимально високої швидкості руху вперед.

Можна припустити, що саме тут лежать витoki популярного визначення меритократії як дійсно справедливого суспільного устрою. Тільки ті, хто здатний домогтися найбільшої продуктивності, ефективності, найбільшого зростання і повинні бути на верхніх щаблях соціальної ієрархії. Тільки найбільш здатні повинні управляти, тому як саме вони здатні тягнути інших у бік прогресу і в цьому легітимність меритократії в сучасному суспільстві.

Суспільно-політичний устрій, при якому правління здійснюють інтелектуали, було описано задовго до введення поняття меритократії Майклом Янгом. Так, Платон говорив про необхідність доручити управління державою філософам. Конфуцій у своєму вченні також проповідував необхідність знаходження у владі освічених правителів. Оспівуючи розум і прагнення до знань, обидва мислителі мали значний вплив на філософів Епохи Просвітництва, які шукали натхнення у стародавньому вченні. Проте розум і придбання знань не виступали у Платона або Конфуція як самоцінні явища, вони були нерозривно пов'язані з такими поняттями як добродієність і досягнення загального блага. Так, наприклад, одним з основоположних принципів вчення Конфуція був принцип «жень», що позначає гуманність, людинолюбство, милосердя. Прихильник всезагальної освіти без дискримінації за ознакою соціального стану, під освітою Конфуцій розумів єдність двох процесів: виховання і навчання. При цьому перший визначався як більш значимий. Метою освіти Конфуцій вважав духовне зростання особистості, її вдосконалення до ідеалу шляхетної людини або «цзюньцзи», носія вищих моральних якостей.

Саме проти визначення розуму та інтелектуальних здібностей людини в якості домінуючої людської цінності, що витісняє в рамках сучасної меритократичної

конкуренції всі інші, такі як людинолюбство, співчуття, солідарність, рівність, і виступає у своєму творі Майкл Янг.

«Кожен в меритократичному суспільстві отримує те соціальне становище, яке заслужив сам. Меритократія виступає за рівність можливостей на початку гонки, на відміну від егалітаризму, виступаючого за рівність результатів на фініші. Тому саме меритократія є найбільш справедливим суспільним устроєм», так стверджують прихильники «правління гідних», такі як теоретик постіндустріального суспільства Деніел Белл. Майкл Янг ж говорить про обмеженість ціннісних орієнтирів (*narrowness of values*) такого підходу. «Кожна людина повинна шануватись за те добре, що в ній є» [112], при цьому розуміння «доброго» не може обмежуватися інтелектом і здібностями людини.

В основі меритократії лежить конкуренція: для того, щоб отримати високе положення в суспільстві і забезпечити собі високу якість життя, людина повинна постійно розвивати свої здібності і перевершувати в них інших людей. Коріння меритократії в індивідуальному, а не колективному початку. У цьому сенсі меритократія виступає як ідеологія близька капіталізму з його конкуренцією і необхідністю постійного зростання для збереження лідируючої позиції. Меритократія (цілком у дусі капіталізму) мало сумісна з ідеєю солідаризму. Отже, індивідуалізація сприяє формуванню меритократії; на нашу думку, індивідуалізація соціальних практик є невід'ємним процесом становлення та розвитку меритократичності. На основі реструктуризації соціальної системи, до якої призводить процес індивідуалізації соціальних практик, відбувається зміна цінностей суспільного устрою, владних відносин та взаємозв'язків людей. «Здорова» конкуренція, яка виникає на базі меритократії, дозволяє особистості формувати власну індивідуальну активність, яка спрямована на самореалізацію та докорінну зміну соціального середовища в якому перебуває індивід.

Насправді – меритократія має досить суперечливу ідеологію. Вона близька за своєю суттю до так званого соціального дарвінізму, екстраполюється біологічний принцип природного відбору на соціальний розвиток людського роду. Меритократія обмежена в ціннісних орієнтирах. Однак, це не єдина проблема ідеології

меритократії, яку можуть сповідувати сучасні суспільства. Критикуючи меритократію, Янг виступає також як критик нерівності між людьми, яка обумовлена ієрархічним суспільним устроєм. Повторюючи кантівський постулат про людину як мету в собі, Янг стверджує, що не існує фундаментальної підстави для переваги однієї людини над іншою. Але дане бачення надто делегує нас до філософського обґрунтування даної проблеми, тим самим ми втрачаємо соціологічну оцінку, що негативно виражається в нашому поточному дослідженні.

Слід відмітити негативні риси меритократії, щоб визначити, чи справді є сенс індивідуалізації соціальних практик в досягненні меритократії? Суспільство, де здібні особистості позиціонуються як ті, що мають моральне право приймати рішення за менш здібних, заперечуючи право останніх повноцінно брати участь у визначенні свого сьогодення і майбутнього, в кращому випадку може бути визначене як патерналістське. У гіршому як диктатура, здійснювана одними людьми по відношенню до інших. Меритократія, однак, може таїти в собі більшу небезпеку, ніж класичні аристократія, олігархія або тиранія.

«Якби багаті і сильні заохочувалися загальною культурою суспільства вірити в те, що вони повністю заслужили все те, що мають, можна представити якими б самовпевненими вони стали. І якби вони були впевнені, що все це для загального блага (управління тими, хто не здатний сам ефективно вирішувати свою долю), як нещадно б вони захищали свої переваги. Влада розбещує і один із секретів здорового суспільства полягає в тому, щоб завжди існувала можливість критикувати владу... Але влада не може бути обмежена, якщо звичайні люди, незалежно від того, наскільки їх відкинула система освіти, не відчуватимуть моральне право протидіяти тим, хто займає високе положення» [112], зазначає Майкл Янг. У цьому значне досягнення демократії: в десакралізації тих, хто перебуває при владі, у тій системі стримувань і противаг, яка не можлива без інституту критики влади. «Природна» перевага правлячої меритократичної еліти, яка «об'єктивно» підтверджується вимірюванням рівня інтелекту її представників у рамках освітньої системи, не залишає місця для критики влади. Одна з головних небезпек меритократії, зазначає автор теорії соціальної справедливості Джон Ролз, полягає в тому, що вона підриває

основи самоповаги особистості, що не відноситься до правлячої еліти. Адже низький соціальний стан трактуватиметься в такому суспільстві як «об'єктивна» нездатність на більше. Хоча дана позиція теж піддається вагомій критиці. Лауреат Нобелівської премії з економіки Ф. А. фон Хайек зазначає, що: «Еволюція не може бути справедливою ... Тому світ Ролз ніколи не зміг би стати цивілізованим: при придушенні диференціації, що виникає в результаті везіння одних і невезіння інших, процес відкриття нових можливостей був би майже повністю знекровлений» [116].

Насправді гостро постає питання справедливої меритократії. На нашу думку, її справедливість залежить від того – на що спрямована індивідуалізація соціальних практик: на досягнення власного добробуту, чи соціального добробуту й благополуччя більшості людей у суспільстві. Тобто, можна стверджувати про те, що гуманістичні ідеї, які закладені в процес індивідуалізації соціальних практик – стають значним важелем у встановленні справедливої меритократії, взагалі у можливості її формування та розвитку.

До ідеї справедливої меритократії звернувся Д. Белл, який зазначає, що: справедлива меритократія – та, з якою погоджуються і співпрацюють люди нижчого статусу, а несправедлива – та, яка їх ображає і принижує, яку вони, мабуть, відкидають. Відчуваючи недостатню переконливість даного теоретичного допущення, Д. Белл звертається до ще одного аргументу, пов'язаного з основами самоповаги особистості. Поряд з рівними можливостями у сфері розподілу – меритократичний принцип допускає і рівне право всіх людей на самоповагу чи повагу їх особистості [117].

Д. Белл вважає корисним проводити вслід за англійським соціологом У. Рансіменом відмінність між повагою і розрізненням людини. Можна всіх в рівній мірі поважати, але далеко не всіх треба відрізняти, заохочувати, винагороджувати. Меритократія створює цінних людей внаслідок їх відмінності, тобто вони найкращі в певній сфері діяльності з оцінки своїх колег. Людина, що досягла статусу відмінності в суспільстві, є кращою.

«Принцип меритократії повинен проникнути в університети, бізнес, уряд. Суспільство, яке не має своїх кращих людей на чолі його провідних інститутів, є

соціальним і моральним абсурдом. Це не суперечить принципу чесності. Я можу визнати пріоритет найменш виражених в системі (при всій труднощі її визначення) як аксіому соціальної політики, але без зниження можливостей для кращих підніматися вгору завдяки праці та власним зусиллям. Принцип заслуг мені здається необхідною основою продуктивного суспільства. Важливо, що суспільство відкрито кожному» [115]. Таким чином, Меритократичне суспільство Д. Белла поєднує рівну повагу всіх з більш-менш високим ступенем відзнаки деяких. Всі нерівності в престижі і багатстві, що допускаються тут, є нерівностями, що виникають з відмінності, що робить їх справедливими.

Отже, меритократія, на нашу думку, досить позитивна ідея, а не негативна, як це відображено в праці М. Янга. Меритократія – це:

- максимальна свобода особистості,
- відповідальні громадяни,
- влада гідних: честь, компетентність, служіння своїй справі,
- відсутність корупції,
- оцінка особистості за здібностями і досягненнями,
- рівність перед законом,
- рівні стартові можливості для всіх,
- вільне підприємництво,
- прозорість суспільних відносин,
- продуктивна праця,
- гідне життя для кожного,
- справедливе суспільне визнання і винагорода особистості за заслуги,
- справедлива конкуренція,
- культ здоров'я, знань,
- інновації і традиції, тощо.

Отже, індивідуалізація соціальних практик насправді виступає фактором становлення та розвитку досить позитивної ідеї соціального розвитку – меритократії. Як і процес індивідуалізації соціальних практик, меритократія заохочує до кардинальних змін у соціальному порядку, соціальній структурі

суспільства, з метою досягнення загального благополуччя, зниження соціальної нерівності та подолання перешкод у самореалізації індивідів.

Іншим процесом, який в сучасну епоху набуває широкого поширення – є процес коммодифікації, на нашу думку, він має безпосередній зв'язок з процесом індивідуалізації соціальних практик. В даному підрозділі ми обґрунтуємо дане положення та дамо визначення поняттю «коммодифікація».

В вузькому значенні поняття «коммодифікація» (від англ. commodity – товар) відображає – процес, в ході якого різноманітні види людської діяльності визначаються грошовим еквівалентом і фактично стають товарами, які можна купувати і продавати на ринку. Теоретичним підґрунтям даної ідеї є роботи К. Маркса, який стверджував, що капіталізм являє собою саморозширену економічну систему, яка вимагає все більшої коммодифікації. Капіталізм, таким чином, веде до витіснення духовних чи людських цінностей грошовими [71].

Дане поняття пов'язано з поняттям «товарного фетишизму» (commodity fetishism). Доктрина товарного фетишизму вперше була сформульована К. Марксом. Товарний фетишизм – це процес, в результаті якого люди представляють свої соціальні відносини так, немов останні є речами. Ця доктрина пов'язана із запропонованим Марксом раніше розрізненням між виробництвом чого-небудь для свого власного споживання і виробництвом товару, тобто предмета, створюваного виключно для обміну (на гроші або інший товар). Товарний фетишизм вказує на більш широке сприйняття і, отже, неправильне розуміння економічних і соціальних відносин з точки зору розгляду товарів як частини «природного» порядку. Маркс вважав, що більша частина політичної економії винна в фетишизації економіки і таким чином у приховуванні основоположних відносин [71].

Товарне виробництво, що витрачає людську працю на виробництво предметів або послуг для продажу, безумовно, існувало ще до капіталізму. Але при капіталізмі товарна форма економічної діяльності все більше проникала в усі аспекти людського життя.

Оскільки виробники не входять в контакт один з одним до обміну зробленими ними продуктами, між ними не існує ніяких соціальних відносин за винятком власне

акту обміну цими предметами. Останні починають підміняти собою соціальні відносини. У цьому випадку осмислення людьми соціальних відносин, пов'язаних з їх роботою, характеризується фетишизмом: уявлення про фізичні продукти праці та їх обмін заміщають і маскують самі соціальні відносини.

Ще одне поняття на яке треба звернути увагу в контексті розгляду процесу коммодифікації – поняття «реіфікації». П. Бергер та Т. Лукман розглядають реіфікацію як – сприйняття людських феноменів в якості речей, тобто в нелюдських і, можливо, в надлюдських термінах. Тобто, реіфікація – це сприйняття продуктів людської діяльності як чогось абсолютно від цього відмінного: природних явищ, наслідків космічних законів або проявів божественної волі. Реіфікація означає те, що людина може забути про своє авторство у справі створення людського світу, так і те, що у неї немає розуміння діалектичного зв'язку між людиною-творцем і його творіннями. Реіфікований світ, за визначенням, світ дегуманізований. Він сприймається людиною як чужа фактичність, як *opus alienum*, який йому не підконтрольний, а не як *opus proprium* його власної продуктивної діяльності [18].

Теорія товарного фетишизму, а також пов'язане з нею поняття реіфікації широко використовувалися в якості підстави теорій ідеології і права, оскільки стверджувалося, що багато форм свідомості в капіталістичних суспільствах є фетишистськими. Вони представляють як природні і подібні речам ті явища, які насправді є соціальними конструкціями.

Особливо завдяки роботам К. Маркса та його послідовників процеси коммодифікації, прямим результатом яких, як передбачалося, стануть зростання відчуження і дегуманізація суспільства, були марковані соціологією як втілення зла [70].

Для американського соціолога Карла Поланьї існують три головних об'єкта, які повинні бути ізольовані від коммодифікації: праця, земля і гроші. У той час як гроші в принципі не мають свого змісту і тому не можуть бути коммодифіковані, фіктивність праці і землі як об'єктів коммодифікації пов'язана з їх життєво важливим значенням для людини. Як тільки праця і земля стають абсолютними товарами, легко обмінюваними на гроші, це відразу ж ставить під загрозу свободу і

рівність соціальних прав індивідів. Коммодифікація праці в своїх межах відсилає до інституту рабства, коли людина перестає бути метою дії і стає лише засобом дії, як будь-яке інше неживе знаряддя праці. Коммодифікація землі, в свою чергу, веде до нерівності у доступі до ресурсів, що має ключове значення для виживання людини [117].

Поланьї вказує на виникнення серйозного протиріччя: виявляється, що ринкове суспільство за природою своєю неможливо. І в першу чергу тому, що ключові господарські ресурси – земля, праця і гроші – не можуть перетворитися на товар в повному розумінні слова. Вони виступають в якості так званих фіктивних товарів, природа яких противиться перетворенню в товар: земля пов'язана з природними, природними підставами життя людини, праця є реалізацією здібностей самої людини, а гроші виступають простим посередником, засобом обміну і не мають власної вартості.

Поланьї критикує традиційну економічну теорію за її спробу перетворення даних фікцій в реальність. Він звертає увагу на те, що опір ринкової експансії виникає не тільки в умах інтелектуалів, але і в тканині соціальних відносин. Суспільство виробляє свого роду захисний панцир з культурних інститутів, який захищає його не тільки від провалів саморегульованого ринку, а й від надмірної «маркетизації» [117].

Поняття «коммодифікації» в цілому підіймає досить гостру соціологічну проблему, яка в соціології ще не знайшла ґрунтовного відображення. Дії, які раніше були прямим результатом взаємодії між людьми, – розвага, емоційна підтримка, навчання, відпочинок, догляд за дитиною, навіть людська кров і органи для пересадки або використання матки – тепер потрапили на ринок, де людські відносини приховані за безособовою купівлею-продажом. Кожен раз, коли новий аспект життя стає товаром, таке нехтування колишніми цінностями викликає деяке обурення.

За допомогою якісно еквівалентного обміну вартостей предметів стає можливим торгувати ними і, таким чином, перетворювати їх один в одного. Ринок робить те, чого не змогли алхіміки: у 1980 році свинець може бути перетворений в

золото у співвідношенні 500 фунтів свинцю на 1 унцію золота. Ця здатність до створення еквівалентності між різнорідними предметами зробила торгівлю переважною формою обміну продуктів людської праці за межами окремих домашніх господарств. Існують, звичайно, інші форми обміну – звичайне дарування, обмін, перерозподіл в періоди потреби, ретельно обміни. Але навіть у сімейному розподілі можуть домінувати товарні відносини, коли краща їжа віддається працюючому члену сім'ї або коли жінки змушені боротися за те, щоб контролювати свої власні доходи.

Коммодифікація також означає гігантський крок у розвитку абстрактного мислення, у тому, що окремі предмети вважаються економічно ідентичними, а фізично – різними, причому як їх відмінність, так і схожість є умовами торгівлі. Перш ніж обмін зможе придбати повністю товарний характер і перш ніж обмін вартостей зможе проявитися як об'єктивна економічна властивість товарів, обмін повинен бути досить частим, щоб діяв закон великих чисел. Своєрідні переваги окремих покупців, їх відносна здатність торгуватися, їх індивідуальні запити вирівнюються, коли одні й ті ж предмети постійно купують і продають, коли покупець може відмовитися від пропозиції і подивитися на такий же товар в іншому місці, коли виробник може розраховувати на інших клієнтів.

Коммодифікація стає більш глибокою, коли інвестори можуть вкласти свої гроші в ті підприємства, які обіцяють принести найбільший прибуток, і наявність робочої сили дозволяє інвесторам ставитися до людей, – навіть до дуже кваліфікованих людей, як до узагальненої людської робочої сили, – взаємозамінним витратам виробництва.

Отже, ми можемо стверджувати, що процес коммодифікації – досить суперечливий, неоднозначний та потребує глибинного соціологічного аналізу. На основі проробленого аналізу можемо аргументувати те, що коммодифікація призводить до комерціалізації людського життя. Дана комерціалізація витісняє звичне розуміння духовності, моральності індивіда.

Дане поняття пов'язано з поняттями «товарний фетешизм» та «реїфікація». Товарний фетешизм – містичне відношення до продуктів праці (товарам) як до

надприродних сил, внаслідок здатності товарів обмінюватися у певних пропорціях, сприяє містифікації суспільного життя. Завдяки таким явищам поширення набувають такі поняття як, наприклад – «засіб індивідуалізації» – позначення, що служить для розрізнення товарів, послуг, підприємств, організацій та інших об'єктів у сфері господарського обороту.

«Реіфікація» – це уречевлення соціальної реальності, що супроводжується перетворенням створеного людиною світу в світ речей та інституційних структур. При уречевленні суспільства відносини між людьми приймають форму відносин між речами або між статусами.

Отже, індивідуалізація соціальних практик має зв'язок з процесом коммодифікації в контексті змін у соціальних відносинах, які спричинені людською активністю у сфері ринкових відносин, які дедалі більше пронизують людське буття. Онтологічний сенс формування індивідуалізації соціальних практик в цьому випадку відображається в негативному вимірі маскуванню соціальних відносин через процес коммодифікації.

Але в той же час індивідуалізація соціальних практик постає драмою людського життя. Сучасність характеризується практично всіма видами соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються у суспільстві, які нерозривно пов'язані з таким явищами як соціальна напруженість, соціальні ризики. Постійні соціальні трансформації впливають на розвиток індивідів, створюючи нові умови для індивідуалізації соціальних практик, відбувається поширення соціальних ризиків на індивідуальному та соціальному рівнях. Суперечності в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах суспільного життя ведуть до незадоволеності перевагами, очікуваннями, потребами індивідів і соціальних груп за різними ознаками (етнічними, конфесійними, професійними та ін.)

Невідповідність цілей та інтересів соціальних суб'єктів (індивідів, груп) викликають незадоволеність населення і породжують соціальну напруженість. Якісна своєрідність цього процесу додає поведінкова установка на протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруги, досягнення поставлених цілей.

Зростання незадоволеності веде до підвищення рівня соціальної напруженості. При цьому вона переходить з однієї стадії в іншу, змінюючи форми прояву від конструктивних (різного роду соціальної активності, індивідуальної активності) до деструктивних (протестних дій, що ведуть до безладдя і нестабільності).

Соціальна напруженість – це особливий стан суспільної свідомості та поведінки, специфічна ситуація сприйняття й оцінки дійсності. В суспільствах виокремлюють: міжособистісну, міжгрупову, міжнаціональну або глобальну напруженості.

Соціальна напруженість являє собою емоційний стан в групі або суспільстві в цілому, викликаний тиском з боку природного або соціального середовища. Напруженість може бути викликана аж ніяк не тільки прагненням досягти якої-небудь мети, але й різного роду помилками або некомпетентністю лідерів. Крім того, звичайний стан людей може різко змінитися через впливи не підконтрольних людині сил природи: зміни клімату, виснаження ресурсів, землетрусу, тощо.

Найбільш загальні передумови напруженості – це стійка і тривалий час необмежувальна ситуація неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями всієї маси або значної частини населення і мірою їх фактичного задоволення, що призводить до накопичення невдоволення, посилення агресивності окремих груп і категорій людей, наростання психічної втоми і дратівливості більшості.

Можна стверджувати, що соціальна напруженість виникає в суспільстві (територіальної спільності), як мінімум, двояким чином. По-перше, якщо більшість людей спочатку сумтно відчуває, а потім у міру розвитку подій усвідомлює, що задоволення їх соціальних, економічних, політичних, національних, культурних чи будь-яких інших життєво важливих потреб, інтересів і прав знаходиться під загрозою або навіть стає неможливим. І по-друге, коли якась, спочатку порівняно невелика частина людей не може задовольнити свої потреби і реалізувати свої інтереси в існуючих в суспільстві умовах і тому, незалежно від того, з яких причин і чому конкретно була викликана така ситуація, вступає в боротьбу проти дійсних і уявних перешкод або надуманого утиску своїх прав, поширюючи в суспільстві

настрої незадоволеності, страху, песимізму і т.д. І в тому і в іншому варіанті соціальна напруженість виникає, якщо назріла криза своєчасно не виявляється, а конфліктне протистояння ніяк не вирішується, якщо спостерігається, так би мовити, «патова ситуація». Таким чином, соціальна напруженість – це одночасно сторона і індикатор соціальної кризи і супутніх їй всіляких конфліктів.

Сам термін «соціальна напруженість» входить до категоріального апарату економіки, соціології, психології, історії й політичних наук і може розглядатися як міждисциплінарне поняття. Незважаючи на вдавану простоту, чисельні дослідження доводять, що мова йде про соціальне явище, яке має власний механізм виникнення об'єктивних і суб'єктивних факторів і умов, що діють у кожному конкретному поєднанні обставин, місця й часу. Кожна з перерахованих вище наук вкладає в поняття «соціальна напруженість» свій зміст.

Термін «соціальна напруженість» в працях західних соціологів розуміється по-різному: як «розрив між очікуваним і реальним задоволенням потреб» (Дж. Бертон), як «невідповідність між компонентами дій» (Н. Смелзер), як «опозиція чи сварка, які можуть виникнути на основі несумісності соціальних цінностей» (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс), як «розбіжність ініціатив (цілей і стратегій міжгрупового поведінки) у структурі суспільства» (К. Райт). У західній соціології домінує традиція індивідуалізації напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій. Однак таке уявлення соціальної напруженості явно недостатнє, тому що спостерігається зміщення акценту з соціального на індивідуально-особистісний рівень аналізу проблеми, що підкреслює загальні індивідуалізаційні тенденції. У роботах Р. Дарендорфа, Р. Блумера, Дж. Г. Скотта, Р. Фуллера, Р. Майерса проблема соціальної напруженості зводиться до вивчення соціального конфлікту. У вітчизняній соціології дане поняття має кілька інтерпретацій: «особливого», «специфічного» стану суспільних відносин (Н. Данакін, М. Муханова, І. Пирогов, В. Рукавішніков); «відхилення подій, що відбуваються від їх раціонального розвитку» (А. Кваша, С. Соловйов); «соціального феномену» (Е. Тучков).

У західних соціальних науках одним з перших поняття соціальної напруженості зустрічається в роботі Т. Парсонса «Структура соціальної дії».

Вводячи до складу соціальної дії поняття соціальної норми, він прямо вказує, що нормативний елемент, зустрічаючи опір при реалізації соціальної дії, є джерелом соціальної напруженості і потенційного конфлікту.

«Напруга, - пише Т. Парсонс, - є тенденцією до порушення рівноваги в балансі обміну між двома і більше компонентами системи» [117]. Як бачимо з цього визначення, поняттю «соціальної напруженості» Т. Парсонс відводить важливу роль в аналізі цілісності соціальної системи. При цьому з точки зору Т. Парсонса, категорія соціальної напруженості особливо важлива в розумінні внутрішніх змін, бо вона характеризує деяку тенденцію або пресинг, що обумовлює виникнення дисбалансу у відносинах між структурними елементами соціальної системи. Отже, поняття соціальної напруженості розглядається Т. Парсонсом на соціальному рівні для характеристики стану соціальної системи в цілому.

Найбільш близьким за смисловим змістом і специфікою відображеної соціальної реальності до терміну «соціальна напруженість» на Заході виступає поняття аномії, введене в категоріальний апарат соціології Е. Дюркгеймом. Він пов'язував аномію з відсутністю органічної солідарності і широким поширенням самогубств в сучасному йому суспільстві. Згідно Дюркгейму, аномія – це результат відсутності або слабкості нормативного регулювання людських бажань, які за природою своєю безмежні. Неминуча обмеженість можливостей для задоволення цих бажань і відсутність ефективних норм, керуючих ними, роблять індивідів нещасними і штовхають їх до самогубства. Тобто, можемо говорити про те, що соціальна напруженість проявляється через аномію, й будучи механізмом індивідуалізації соціальних практик, вона може призводити до самогубств [119].

Варто відзначити, що поняття «механізм» широко відоме в багатьох суспільних науках. Механізм – це сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище; система, що визначає порядок якого-небудь виду діяльності.

Продовжуючи слідом за Е. Дюркгеймом аналіз умов і характерних особливостей виникнення та розгортання процесу соціальної аномії, Р. Мертон показав, що вона служить джерелом різних форм поведінки, що відхиляється і має в своїй основі прийняття або неприйняття цінностей, пов'язаних:

- або з цілями суспільства;
- або із засобами їх досягнення;
- або з тими й іншими одночасно.

Таким чином, у своїй теорії аномії Р. Мертон по суті вже використовує поняття соціальної напруженості, хоча і в неявному вигляді. Спираючись на його вчення, можна стверджувати, що соціальна напруженість зростає внаслідок порушення рівноваги між цілями й засобами як фазами соціальної структури [120].

Розгорнутий аналіз існуючих рис соціальної напруги дає Н. Смелзер [121]. На відміну від Т. Парсонса, у своєму трактуванні напруги він акцентує увагу на її дієвості та внутрішньо мотивованій природі. Визначаючи її як невідповідність між компонентами дій, і отже, їх неадекватне функціонування, він виявляє наявність напруги на різних рівнях соціальних дій.

Під час з'ясування питання про причини соціальних конфліктів і революції П. Сорокін пов'язує соціальну напругу із рівнем задоволення базових потреб людей і соціальних груп [122].

Інтерес західних соціологів концентрується переважно на проблемах адаптації індивідів і груп до мінливих умов життя, а не на соціальних конфліктах, на статиці, а не на динаміці суспільної системи. Аналіз конфліктів зводиться до психологічного дослідження, замінюється дослідженням різного роду «напруженостей» (tension, strain), а їх природа пояснюється «неправильною» психічною поведінкою індивідів.

На нашу думку, соціальну напруженість слід розглядати в рамках теорії соціальних змін. Суспільство, в якому вона присутня – як систему. Як джерело і рушійну силу всіх змін – індивіда, який реалізує свої інтереси; соціальну групу та суспільство в цілому.

В нашому дослідженні ми характеризуємо соціальну напруженість як прояв індивідуальної активності – індивідуалізації соціальних практик, які мають як деструктивний так і конструктивний характер, що і викликає низку суперечностей цього процесу. Високу ступінь вираження соціальної напруженості у суспільстві. Постійно висока соціальна напруженість у суспільстві призводить до кризових ситуацій у соціально-економічному, соціально-політичному житті суспільства,

виникають величезні матеріальні та духовні втрати. Тому на дане гостре питання соціальної напруженості у суспільстві звернено вагому увагу на теоретичному та практичному рівнях наукового дослідження.

Для визначення ступеня соціальної напруженості треба розуміти, які існують фактори її розповсюдження та чим вона обумовлена.

Фактори соціальної напруженості діляться на:

- Об'єктивні – визначаються соціальною системою, типом суспільного устрою та соціальної структури суспільства, які породжують структурні протиріччя. Дані фактори можуть визначати протилежність інтересів соціальних груп, спільнот. Соціальна структура будь-якого суспільства дає підстави для соціальної нерівності різних суспільних груп, яка пов'язана з їх статусом, відмінностями у відносинах власності, володінні владою.

- Суб'єктивні – визначаються безпосереднім змістом інтересів, потреб, прав, норм і ціннісних орієнтирів соціальних спільнот. Ці фактори пов'язані не тільки з об'єктивними причинами виникнення соціальної напруженості, але і її суб'єктивною оцінкою учасниками напружених відносин.

Соціальна напруженість суб'єктивна, оскільки вона являє собою феномен суспільної свідомості. Але вона одночасно і об'єктивна, оскільки реально присутня при певних умовах, реалізується в деструктивній поведінці учасників соціальних взаємодій.

Соціальна напруженість – насамперед на соціально-психологічному та поведінковому рівнях, має такі характерні риси:

- поширення настроїв незадоволеності існуючою ситуацією в тій чи іншій життєво важливій сфері суспільного життя;
- під впливом вищеназваних настроїв втрачається довіра до влади, з'являється відчуття небезпеки, поширюються песимістичні оцінки майбутнього, всілякі чутки;
- на поведінковому рівні соціальна напруженість проявляється як у стихійних масових діях (в ажіотажному попиті, скупці товарів і продуктів харчування з метою створення запасів «на чорний день» і т. д.), так і в різних

конфліктах, мітингах, демонстраціях, страйках та інших формах громадянської непокорності і протесту, а також у вимушеній і добровільній міграції в інші регіони та за кордон.

Також, слід зазначити, що соціальна напруженість обумовлена [123]:

- ступенем розбіжності інтересів суб'єкта та об'єкта соціальних взаємодій;
- розходженням в ступені відповідальності суб'єкта та об'єкта соціальних взаємодій;
- станом нерівності можливостей у захисті своїх прав.

Необхідно виокремлювати такі види соціальної напруженості як:

- Явна соціальна напруженість проявляється в готовності та участі населення в різних акціях протесту.
- Латентна напруженість розвивається поступово. Вона є похідним багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів: індивідуальної тривожності, переживань, пов'язаних з глобальними проблемами розвитку цивілізації, з проблемами соціально-економічного розвитку держави, нарешті, з характером міжособистісних і сімейних відносин.

Саме латентна соціальна напруженість, на нашу думку, найкраще виступає механізмом формування індивідуалізації соціальних практик. Явна соціальна напруженість – виражає вже сам процес індивідуалізації соціальних практик у дії.

Отже, соціальна напруженість обумовлена суперечностями в ціннісних орієнтаціях і соціальних установах індивідів соціальних систем, розривом між очікуваним і реалізованим, занепокоєнням про завтрашній день.

Породжуючи протиріччями в соціальному бутті, соціальна напруженість формується і розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів – численних причин, обумовлених складністю економічних, політичних, культурних та інших процесів, які безпосередньо або опосередковано зачіпають інтереси різних соціальних груп. При цьому необхідно враховувати об'єктивність оцінки індивідуума, яка ускладнюється емоційним компонентом сформованої в суспільстві економічної, соціальної, політичної ситуації [124]. Тобто, можемо зазначити, що й

на формування й розвиток процесу індивідуалізації соціальних практик впливають різноманітні зовнішні й внутрішні фактори, окреслені вище.

Соціальна напруженість представляє набір суперечливих сутностей, які, маючи свій історичний розвиток, проявляються в житті у вигляді сукупності різних форм: від латентних до відкритого соціального конфлікту. Соціальна напруженість, яка досягла вищого – «критичного» рівня має негативні функції, так як форми її прояву ведуть до безладдя і нестабільності, великих матеріальних і моральних втрат, виникненню загрози здоров'ю та життю людей. Однак, у випадку зміни ряду характеристик соціальної ситуації, можливе зниження соціальної напруженості до «фонового» рівня, минаючи стадію відкритого конфлікту, підтримання якого покликане стимулювати соціальні групи до подолання відставання в якості життя, сприяти людському прогресові і формуванню більш справедливої соціальної структури, формувати процес індивідуалізації соціальних практик.

Найбільшу небезпеку для еволюційного протікання процесів у соціальній системі представляє зростання рівня напруженості, що призводить до поляризації інтересів соціальних груп і виходу напруженості на рівень конфліктних взаємодій. Це близько за своєю суттю до теорії множинності конфліктів Л. Козера [125].

При розгляді питання про співвідношення соціальної напруженості та соціального конфлікту слід виходити з розуміння останнього як «відкритої форми зіткнення інтересів індивідів і соціальних груп». В умовах динамічної трансформації суспільства різнотипні конфлікти стимулюють і взаємно підсилюють один одного [126].

Соціальну напруженість слід розглядати в асоціації з конфліктом, але не ототожнювати з ним. Вона завжди властива суспільству, навіть якщо не виражена в явному вигляді, але перебуває в латентній стадії. Феномен соціальної напруженості стає очевидним, коли форми її прояву дозволяють спостерігати цю об'єктивну реальність як явище, яке уособлює зіткнення інтересів соціальних груп і спільностей, не задоволених соціальним статусом і виконуваної роллю в суспільстві. Вона має історію розвитку, змінює форми прояву від латентних до відкритих, аж до соціального конфлікту. Таке уявлення соціальної напруженості з точки зору

об'єктивної реальності дозволяє говорити про те, що її динаміка може являти собою такий розвиток соціальних протиріч, при якому можлива безконфліктна форма їх прояву та подолання. Соціальна напруженість свідчить лише про наявність можливості розгортання конфлікту, є його обов'язковою передумовою, супроводжує процес його розвитку, але не завжди призводить до конфлікту.

Треба зазначити, що соціальна напруженість може являти собою емоційний стан в групі або суспільстві в цілому, викликаний тиском з боку природного або соціального середовища. Напруженість може бути викликана аж ніяк не тільки прагненням досягти будь-якої мети, але і різного роду помилками або некомпетентністю лідерів. Крім того, звичайний стан людей може різко змінитися через впливи не підконтрольних людині сил природи: зміни клімату, виснаження ресурсів, землетруси і т.д.

Соціальна напруженість часто пов'язана з активністю різних суспільно-політичних формувань, які борються за владу: екстремістські групи, націоналісти, кримінальні клани – злочинці, тощо. В українському суспільстві проблема активності даних груп є разючою для розвитку людського потенціалу та людини в цілому. Крайні прояви революційних настроїв поширюються в українському суспільстві, все це є невід'ємною рисою процесу індивідуалізації соціальних практик в Україні. Соціальні практики дедалі більше спрямовані на глобальні зміни, які для українців пов'язані насамперед із потребою докорінної зміни рівня благополуччя – з метою власної самореалізації та гідного життя.

На думку П. В. Акініна і С. В. Рязанцева соціальна напруженість проявляється на наступних ієрархічних рівнях [123]:

1. Макро- і мікросередовище:

- зниження рівня доходів населення і якості життя;
- скорочення тривалості життя;
- зростання безробіття;
- погіршення демографічної ситуації, зростання нестабільності шлюбів;
- посилення міграційного відтоку населення;
- зростання протестної активності населення;

- недовіра до влади;
- зростання злочинності;
- поширення девіантної поведінки;
- поширення стану незадоволення, негативні суспільні настрої;
- втрата соціального опору.

2. Особистість:

- зростання тривожності, фрустрованості й схильність населення до стресу.

3. Організм:

- погіршення стану здоров'я населення.

Отже, підводячи підсумок про розуміння сутності соціальної напруженості у світовій соціологічній думці, можна зробити висновок, що в західній соціології домінуючою стала традиція індивідуалізації та психологізації напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій. З нашої точки зору, таке подання соціальної напруженості хоч і є явно недостатнім, оскільки спостерігається зміщення акценту з соціального на індивідуально-особистісний рівень аналізу даної проблеми, але доцільним при розгляді процесу індивідуалізації соціальних практик. Для відображення якісних властивостей соціальної системи необхідне таке подання соціальної напруженості, яке має здатність вивести дослідника на рівень аналізу динаміки соціальних змін в рамках всієї суспільної системи.

Як ми вже встановили – результатам процесу індивідуалізації соціальних практик нелегко дати однозначну оцінку. Часто наслідки цього процесу оцінюються негативно, і для цього є серйозні підстави. В цьому підрозділі ми також розкриємо зміст поняття «соціальні ризики» та продемонструємо яким чином вони впливають на формування та розвиток індивідуалізації соціальних практик.

В цілому слід розрізняти поняття «ризик» як такого та поняття «соціального ризику». В соціології поняття «соціального ризику» не набуло чинної теоретичної концептуалізації, і в більшості все зводиться до поняття «ризик» в цілому.

Поняття ризик (англ. risk; нім. risiko/wagnis) тлумачиться як:

1. Можлива небезпека.

2. Ситуативна характеристика діяльності, яка полягає у невизначеності її результату і можливих несприятливих наслідків у разі невдачі.

Під поняттям «соціальний ризик» в соціології розуміється – визнана суспільством передбачувана (ймовірна) подія в житті людини, настання якої призводить до втрати її здатності до праці (постійно або тимчасово) або обмеження попиту на працю і відповідно повної або часткової втрати заробітку (доходу), що є джерелом засобів до існування.

Ризик в концепції британського соціолога Е. Гідденса аналізується на рівні соціальних систем. На думку соціолога, ризик є результатом модернізації і активізується процесами глобалізації. Розвиток сучасних суспільств, виражений в абстрактних системах сучасності (інформація, грошові системи), створив умови відносної безпеки для безперервного перебігу повсякденного життя, безпечніші, ніж в будь-якому досучасному суспільстві. Однак, за словами Е. Гідденс, подібний процес – «палиця з двома кінцями» [127, 128].

Неоднозначність процесів індустріалізації та урбанізації була відзначена ще батьками-засновниками соціології – К. Марксом, Е. Дюркгеймом, М. Вебером. Але вони вважали, що в кінцевому підсумку розвиток і прогрес у сучасному суспільстві візьмуть гору над негативними ефектами. Так К. Маркс, розглядав класову боротьбу як джерело руйнування капіталізму, що призведе до більш гуманної соціальної системи. Уявлялося, що індустріалізація, розподіл праці та індивідуалізація приведуть до гармонійних соціальних відносин. Аналогічною була позиція Е. Дюркгейма. А М. Вебер, найбільш песимістичний з трьох класиків, вбачав в еволюції капіталізму значне зростання ролі бюрократії, яка з одного боку формалізує і впорядковує соціальні відносини, а з іншого знищує творчість і автономію людини [131].

Глобалізація інтенсифікує процеси соціального виробництва. Зростає складність соціальних систем і відносин. Е. Гідденс, як і У. Бек, відзначає збільшення числа ненавмисних наслідків (unintended consequences) соціальних дій. Сьогодні людина оточена ризиками, що йдуть від технологічних і соціальних систем. Загрозливі ризики виходять з-під контролю не лише індивідів, а й

величезних організацій, включаючи держави. Неминучість такої ситуації ставить під питання онтологічну безпеку людини [130].

Гідденс зазначає, що поняття ризику і довіри тісно переплетені. Довіра існує в контексті:

- визнання факту, що людська активність по суті своїй ризикогенна;
- трансформації внаслідок динамічного характеру сучасних соціальних інститутів [128].

Іншими словами, відсутність довіри може привести до деструктивних наслідків для соціальної системи. Довіра у Е. Гідденса трактується як необхідна умова для зниження або мінімізації ризику. Там де є довіра, там хоча б потенційно існують альтернативи дії. Якщо хтось вирішує купити старий автомобіль замість нового, той ризикує отримати джерело підвищеного ризику. Щоб цього не сталося, індивід довіряє (*places trust*) репутації продавця або фірми. Там, де альтернативи дії не приймаються до уваги, там індивід перебуває в ситуації впевненості (*confidence*). Якщо в ситуації впевненості (*confidence*) індивід реагує на звинувачення інших, то в ситуації довіри (*trust*) відбувається прийняття частини провини на себе. «Розрізнення між довірою і впевненістю залежить від можливості фрустрації внаслідок власної попередньої поведінки, і від відмінності між ризиком і небезпекою» [127]. Більшість випадковостей, що впливають на діяльність людей, на думку Е. Гідденса, створені ними самими, ніж просто дані Богом або природою.

Небезпека пов'язана з ризиком, вважає англійський соціолог, і навіть відноситься до визначення, що таке ризик: наприклад, ризик потонути при перетині Атлантики в маленькій шлюпці вище, ніж на океанському лайнері, так як варіація небезпек в першому випадку вище. Однак, хоча небезпека і ризик тісно пов'язані, їх відмінність не залежить від того, чи оцінює індивід альтернативи в соціальній дії чи ні. Людина, який ризикує чим-небудь, визнає небезпеку. Звичайно, існує можливість відхилити дію, яка потенційно ризиковано, без усвідомлення наскільки ризикогенні самі індивіди. Іншими словами, якщо люди не визнають небезпек, то вони їм піддаються (*run*) [130, 131]. У цьому місці виникає інша проблема – чи приймають індивіди відповідальність за ризик своєї дії або ж вони перекладають її на інших.

Е. Гідденс також відмічає, що ризик створює свої середовища, які впливають на величезні маси індивідів (наочний приклад, великі міста). Безпеку в такому середовищі Е. Гідденс визначає як специфічний набір мінімізованих небезпек. Суб'єктивне переживання безпеки в середовищі ризику зазвичай тримається на балансі між довірою і рівнем прийняттого ризику.

Іншу грань поняття ризику, ставлення ризику і раціональності, позначає німецький соціолог Н. Луман. На відміну від У. Бека та Е. Гідденса – Н. Луман звертається (і в якійсь мірі повертається) до онтологічних підстав вивчення ризику: на його думку, поняття ризику ставить під питання раціональну природу діяльності людини [132, 133].

Невизначеність дефініції ризику в сучасній науці має не тільки наукові, але й політичні наслідки. У науковій сфері така невизначеність сприяє поглибленому аналізу цього явища. Однак, з одного боку, чіткість і однозначність у дефініціях зазвичай веде до падіння дослідницького інтересу до предмета, а з іншого – до зниження суспільної уваги до проблеми. У випадку з ризиком це особливо актуально. Алармиські висловлювання соціологів стимулюють інтерес наукової спільноти до вивчення ризиків. У сфері політики, невизначеність поняття ризику стає приводом для численних спекуляцій і управлінських маніпуляцій.

На думку Н. Лумана, соціологія позначає і вивчає нові межі ризику. На перший план виходить аналіз наслідків трьох типів систем, які виробляють ризики в сучасному суспільстві – природні, технологічні та соціальні. Але дії в цьому напрямку, як зазначає Н. Луман, «в даний час, відбуваються швидше без рефлексії; я маю на увазі, що соціологія рефлектує свою роль. Бо вона знає, що піддаються відбору, то чому і як вона сама тоді робить це?». Тобто, соціологія в якійсь мірі сама бере участь у процесі виробництва ризиків. «Теоретична рефлексія задовільного рівня повинна б розпізнати, щонайменше «аутологічну» компоненту, яка виступає завжди, коли спостерігачі спостерігають спостерігачів. Здобуте соціологією знання про соціальну обумовленість всякого переживання і діяння, *mutatis mutandis*, відноситься і до неї самої. Вона не може спостерігати суспільство ззовні, вона оперує в суспільстві; і саме вона – то і повинна була б це знати» [133].

Отже, можемо стверджувати про те, що соціологія є наукою, яка може формувати процес індивідуалізації соціальних практик – у процесі виробництва ризиків.

До числа визнаних соціальних ризиків відносяться: хвороба, материнство (утримання дітей), інвалідність, старість, безробіття, втрата годувальника, трудове каліцтво або професійне захворювання, вагітність і пологи. Крім цього до числа соціальних ризиків в ряді країн відносять також смерть і різного роду надзвичайні ситуації природного, техногенного та військового характеру.

Однак, обидва ці поняття відзначаються тим, що ризик як такий і соціальний ризик стають винятковим випадком або побічним продуктом розвитку суспільства, і являють собою нову складову суспільного розвитку. У соціальному просторі виробництво благ обертається виробництвом нових ризиків у всіх сферах людського життя – економічній, політичній, соціальній, культурній. Ризик – неминучий продукт прийняття рішень, здійснюваних в умовах прогресивного збільшення змінних і зменшення можливості їх соціального контролю. Разом з тим, ризик передбачає можливість вибору і відповідальність за прийняті рішення, як на рівні окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Тобто, ми вже можемо стверджувати, що ризики можуть формувати та розвивати процес індивідуалізації соціальних практик. Чим більше індивід піддається впливу ризиків – тим більше він схильний до їх усунення. В цьому йому допомагають індивідуальна активність, яка перетікає в соціальну активність та формує процес індивідуалізації соціальних практик індивіда. Отже, можна стверджувати про те, що ризики слугують стимулом індивідуалізації соціальних практик, адже вони передбачають ефект активізації людської активності.

Сьогодні в будь-якому суспільстві люди постійно перебувають у стані ризику. Наслідки стихійних лих, екологічних катастроф, безконтрольного застосування сучасної техніки і технологій, економічних спадів і політичних криз, терористичних актів і помилкових рішень в управлінні не обходять стороною жодну соціальну групу.

Отже, хоча в благополучному, процвітаючому суспільстві можуть домінувати одні види ризику, а в нестабільному, кризовому – інші, позбутися наростаючих загроз не вдається нікому. Повсюдно вони супроводжуються хаосом і безладдям, розпадом сімейних структур і групових відносин, неясністю того, що відбувається і непередбачуваністю майбутнього, поваленням колишніх авторитетів і цінностей, трансформацією моральних імперативів і зростанням загальної недовіри, відчуттям нестабільності і загрози життєвим планам, прагненням людей. Разом з тим, без ризику в сучасному динамічному світі немислимий успіх. Готовність діяти в умовах ризику, здатність оптимізувати його можливі результати, прогнозувати її наслідки стають необхідними умовами реалізації життєвих стратегій у всіх сферах життєдіяльності сучасної людини.

Для більш коректного розуміння поняття ризику слід розглянути хто виступає суб'єктами та об'єктами ризику. Під суб'єктами ризику ми розуміємо всіх індивідуальних і колективних акторів суспільного життя, які приймають рішення і відповідно їм будують свою поведінку. Об'єктами ж ризику є ті індивіди або соціальні групи, які відчують на собі наслідки прийнятих суб'єктами рішень. Суб'єкти ризику можуть відчувати на собі наслідки власних рішень, тобто бути одночасно і об'єктами ризику. Тому слід розрізняти:

- індивідуальний,
- індивідуально-індивідуальний,
- індивідуально-колективний,
- колективний,
- колективно-індивідуальний
- колективно-колективний види ризику.

На формування індивідуальних соціальних установок і мотивацію ризикованої поведінки можуть впливати різні когнітивно-сміслові фактори:

- Оцінка ступеня демократичності державного устрою і влади;
- Віра чи невіра в керівників різних рівнів;

- Використання аналогій з прецедентами, які вже мали місце протягом індивідуального життєвого досвіду, а також з сюжетами фантастичних творів та індивідуальними фантазіями;

- Співвідношення небезпеки і особистої вигоди у результаті якої-небудь події;

- Ступінь передбачуваних наслідків будь-яких дій для оточуючих людей, району, міста, країни, Землі і ін.

В нашому випадку, нам важливо встановити, яким чином індивідуалізація соціальних практик впливає на поширення соціальних ризиків, чи можливо на їх запобігання. Для цього слід встановити структуру соціальних ризиків, та проаналізувати аспект формування та реалізації індивідуалізації соціальних практик в даній структурі.

У структурі соціальних ризиків Ю. Саєнко розрізняє таку ієрархію:

- науково-обґрунтований ризик (має рекомендаційний характер);
- законодавчий рівень (має обов'язковий характер);
- управлінсько-практичний рівень (формально декларується дотримання управлінськими структурами законодавчого ризику, а на практиці можливий відхід від цих норм);

- суб'єктивний ризик (рівень ризику, якого дотримуються суб'єкти на власний розсуд у повсякденному житті) [134].

На нашу думку, слід зосередити свою увагу, на особливе місце в структурі соціальних ризиків суб'єктивного ризику. Адже він визначає, орієнтує поведінку населення з огляду на суб'єктивне сприйняття ризику.

Важливими чинниками формування суб'єктивного ризику стає:

- рівень обізнаності (поінформованості) населення про рівень об'єктивного ризику;

- рівень грамотності (та досвіду) населення щодо оцінки ризику та адекватності поведінки у відповідній ситуації;

- вплив чуток і домислів як самостійної інформації, що знаходиться поза межами науково-обґрунтованого знання та досвіду;

- фактори впливу засобів масової інформації, зокрема достовірність, емоційність та періодичність інформування населення про ризики.

Індивідуальними факторами впливу на формування суб'єктивного ризику є:

- індивідуалістські (інтернальні) орієнтації, емоційний чи раціональний підхід щодо прийняття рішень;
- патерналістські (екстернальні) орієнтації;
- вольовий параметр (здатність приймати вольові рішення).

Ю. Саєнко робить висновок, що кожен об'єктивний ризик трансформується в суб'єктивний, в основі формування якого є науково-обґрунтований ризик, рівень поінформованості населення, рівень грамотності та рівень особистісних орієнтацій населення [134].

Треба зазначити, що нові ризики виникають в результаті людської діяльності, але для постраждалих залишаються анонімними і примусовими, як природні катастрофи. І цей парадоксальний зв'язок особистої відповідальності з анонімністю – центральне питання дискусій про ризик.

Нові ризики діють урівнюючи та індивідуалізуючи.

Якщо небезпеки для здоров'я і життя анонімні, групова належність втрачає частину свого змістотворюючого значення. Перед небезпекою усі рівні хоча б спочатку. Індивідуалізація веде до зниження почуття стабільності і захищеності, до мінливості соціальної ідентичності в залежності від ситуації, що сприяє зростанню загального, а не групової ризикової свідомості, і суспільство в цілому стає все більш чутливим до ризику.

Зараз межа між повсякденністю і кризою зникла. Люди живуть у постійній напрузі, в умовах усюдисущої і безперервної небезпеки. Природно припустити, що наслідком таких суперечливих умов існування людини буде, по-перше, аномія, дестабілізація норм, а по-друге, наївне чи цинічне ставлення до вже звичних глобальних небезпек.

Таким чином, нові ризики характеризуються такими рисами:

- Вони є колективними ризиками другого порядку, діючими урівнюючи і індивідуалізуючи;

- В силу вже досягнутого рівня науково-технічного розвитку суспільства нові ризики є вимушеними як для суб'єктів, так і для їхніх об'єктів. Тому нові ризики можуть провокувати спонтанні процеси солідаризації, що виходять за рамки ustalених соціальних груп. Правда, в результаті виникають нестійкі дифузні групи, обмежені конкретною ситуацією (часом, місцем, подією);

- Вони є ризиками зі значними наслідками, невизначеними у всіх відносинах, що створює напруженість у суспільстві та ірраціональне ставлення до них.

Слід відзначити, що формування індивідуалізованих практик відбувається під впливом культурних, політичних, побутових та трудових ризиків.

Першою з виділених нами сфер виникнення ризику в житті суспільства є культура, яка пов'язана з функціонуванням таких соціальних інститутів, як наука, мистецтво, освіта, ідеологія, релігія. Кожен з цих інститутів грає свою специфічну роль в процесі створення людських досягнень і цінностей і в передачі їх іншим поколінням. Однак слід вважати, що найбільший культурний ризик полягає саме в продукуванні цих досягнень і цінностей.

Безумовно, культурний ризик, більш всіх інших типів ризику є неординарним і пов'язаний з творчістю. Таким чином, культурний ризик є добровільним, творчим, переважно індивідуально-колективним, з моральними широкомасштабними наслідками, які важко передбачити і які відтерміновані і невизначені за часом.

Політика – це діяльність, пов'язана з відносинами великих соціальних груп з приводу завоювання, утримання і використання влади, яка є засобом забезпечення їх інтересів. Політична сфера суспільства може бути представлена державною владою, функціонуванням політичних інститутів (політичні партії, різні громадські та громадсько-політичні організації), масовими політичними діями (революційна, опозиційна чи охоронна діяльність, участь у формуванні органів влади шляхом виборів, визначення програм діяльності цих органів, участь в їх роботі і контроль над ними).

Наведений перелік дозволяє зробити висновок про те, що необхідно розрізняти індивідуальну, групову і масову політичну поведінку. Проте, політичний ризик слід вважати, насамперед, колективним. У зв'язку з розвитком демократії та

участю в політичному процесі все більшої кількості суб'єктів прийняття політичних рішень є надзвичайно складним процесом і включає безліч етапів. Ці етапи пов'язані з роботою великого числа людей з вироблення загальної стратегії і конкретних шляхів її реалізації, проведення експертизи рішення, його публічного обговорення, коригування, формування громадської думки з приводу прийнятого рішення, підготовці виконавців, контролю виконання.

Сфера побуту обмежується поведінкою суб'єктів поза виробничої діяльності. Характерною особливістю побутових ризиків є їх менша формалізованість, обумовленість лише морально-етичними, правовими нормами, і головне – індивідуальними властивостями особистості. Якщо трудові ризики безпосередньо детермінуються суспільно необхідною діяльністю, то ризики в побуті індивідуалізовані, лише побічно зумовлюються суспільством і зачіпають головним чином сферу особистого і сімейного життя. Звідси випливає, що ризиковані рішення у сфері побуту в більшості випадків є добровільними, а ординарність або неординарність ризиків слід розглядати головним чином як функцію особливостей суб'єктів.

Е. Гідденс справедливо вказує, що побутовий ризик «бере початок у певних характеристиках способу життя з його звичками і в способі життєвого планування» [131]. Для одних суб'єктів їх спосіб життя більш ризикований, ніж для інших. При цьому оцінка окремих ризиків може і не здійснюватися.

Для конкретного індивіда побутові ризики можуть бути значущими; з громадської ж точки зору їх наслідки такими можуть не бути. У сучасному суспільстві побутові ризики мають тенденцію до зниження.

Категорія «праця» – найважливіша загальносоціологічна категорія, оскільки праця є глобальним способом відтворення людської цивілізації, її культурного і морального шару. Кожна з галузей праці включає в себе цілий ряд професій, і в кожній професії іманентно присутня певна частка ризика. Втім в різних професіях ризик має свої відмінні особливості.

Окремої уваги з нашої дослідницької позиції заслуговує відображення соціальних ризиків в українському суспільстві. Адже, в контексті соціального

розвитку сучасного українського суспільства – соціальні ризики в Україні мають певні особливості їх накопичення.

По-перше, вони обумовлені історичною спадщиною радянських часів зі збереженням низького рівня та якості життя населення, низької продуктивності та оплати праці, низького культурного рівня населення, працівників та управлінців, психології соціального утриманства тощо.

По-друге, вони пов'язані із специфікою функціонування ринкової економіки. Це – ризики безробіття, бідності, безпритульності, соціальної дезінтеграції та ін.

По-третє, виникнення нових соціальних ризиків не пов'язаних ні з централізованим плановим управлінням, ні з ринковими методами господарювання. Це – невивплати та заборгованість по зарплаті, пенсіям і стипендіям; абсолютне зубожіння населення; корозія соціальних цінностей; тінізація відносин у всіх сферах економіки; корупція тощо.

Отже, під соціальним ризиком в Україні сьогодні слід розуміти ймовірні події, які породжуються об'єктивними соціально-значимими причинами і призводять до втрати заробітку особи, зниження доходів нижче прожиткового мінімуму, необхідності в медичній допомозі та інших соціальних послугах.

Ознаки соціального ризику:

- мають об'єктивний характер, наступають незалежно від волі особи, виникнення цих обставин завжди впливає на матеріальний, життєвий рівень особи;
- закріплені у законодавстві, їх перелік вичерпний, тобто розширеному тлумаченню не підлягає;
- є підставою для призначення того чи іншого виду соціального забезпечення, тобто є обов'язковою частиною юридичного складу, який спричиняє виникнення, зміну або припинення соціально-забезпечувальних правовідносин.

Класифікація соціальних ризиків може проводитись з різним критеріями.

Так, за критерієм організаційно-правової форми розрізняють страхові та нестрахові соціальні ризики.

За змістом можна виділити такі основні соціальні ризики: непрацездатність, безробіття, малозабезпеченість, втрата годувальника.

В Конституції України окреслюється менш вузьке коло соціальних ризиків, ніж передбачено іншими нормативно-правовими документами. Так, в Конституції йдеться про втрату працездатності, старість, втрату годувальника, безробіття. Проаналізувавши сучасне соціально-забезпечувальне законодавство можна зобразити таку систему соціальних ризиків:

1. Безробіття;
2. Малозабезпеченість;
3. Втрата працездатності: постійна і тимчасова;
4. Втрата годувальника (смерть).

Законодавчого тлумачення терміну безробіття немає, проте у Законі України «Про зайнятість населення» є визначення безробітного (безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи). Крім того, в Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» є поняття «втрати роботи з незалежних від застрахованих осіб обставин».

Безробіття – втрата працездатною особою працездатного віку роботи з об'єктивних чи суб'єктивних причин, яка призвела до втрати заробітної плати або інших, передбачених законом доходів.

Факт безробіття встановлюється на підставі Положення про порядок реєстрації, перереєстрації та ведення обліку громадян, які шукають роботу, і безробітних, виплати допомоги по безробіттю, а також умови подання матеріальної допомоги в період професійної підготовки та перепідготовки, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1998 р. N 578.

Малозабезпеченість – це неспроможність особи чи сім'ї з огляду на об'єктивні чинники забезпечити середньомісячний сукупний дохід на рівні прожиткового мінімуму. У законодавстві зустрічається термін «малозабезпечена сім'я». Такою називають сім'ю, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Середньомісячний сукупний дохід сім'ї – це обчислений у середньому за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходжень протягом шести місяців, що передують місяцю звернення за призначенням державної соціальної допомоги.

Втрата працездатності може бути постійна і тимчасова. Постійна втрата працездатності буває повна і часткова. Повна втрата працездатності – настання пенсійного віку (старість). Пенсійний вік в Україні становить 55 років для жінок 60 років для чоловіків.

Прикладом часткової втрати працездатності є інвалідність. Існує два критерії інвалідності – медичний та економічний. З медичної точки зору – це розлад функцій організму. З економічної точки зору – це таке порушення, яке призводить до втрати працездатності: професійної чи загальної.

Інвалідність – це стійкий розлад функцій організму, зумовлений захворюванням, наслідком травм або вродженим дефектом, який призводить до обмеження життєдіяльності, до необхідності в соціальній допомозі і захисті. Обмеження життєдіяльності – це повна або часткова втрата здатності обслуговувати себе, самостійно пересуватись, орієнтуватись, спілкуватись, контролювати свою поведінку, вчитись, займатись трудовою діяльністю.

Отже, соціальні ризики на сучасному етапі розвитку українського суспільства чітко регламентовані та інституціолізовані. Це дає змогу проаналізувати й охарактеризувати самопочуття та задоволеність потребами у громадян. Що в свою чергу дозволяє визначити ступінь індивідуалізації соціальних практик, викликаних зазначеними соціальними ризиками.

Отже, можна зробити висновок про те, що індивідуалізація сприяє розвитку людини, вона потребує від неї відповідати сучасним запитам соціальної реальності. Для соціального розвитку XX-XXI сторічь характерна тенденція до індивідуалізації особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища. Соціальна індивідуалізація – це процес перенесення інституціональних функцій соціальних груп та спільнот, соціальних інститутів та організацій на індивіда. Завдяки цим процесам індивід постає як основний соціальний актор, який є основною соціальною рушійною силою.

Зміна індивідуалізації соціальних практик впливає на формування нової людини сучасної інформаційної епохи, якій притаманні: пошук реалізації творчого потенціалу, цінність людської свободи та індивідуальності. Людська активність та індивідуальність спрямовані на задоволення особистих проблем, а також у потенційному зростанні цінностей інтелектуального розвитку та сфери послуг. Все це постає благом людського та суспільного життя.

Але в той же час – соціальна індивідуалізація особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища має складний характер буття, який супроводжується низкою соціальних проблем, які детермінують образ життя людини її цінностей та відносин з іншими людьми. Відбувається докорінна трансформації суспільств, яка характеризується зростанням потреби у інформації, знаннях, інтелектуалах, активних індивідах здатних до самореалізації та постійного зростання й підтримки власного творчого потенціалу. Індивідуалізація соціальних практик постає соціальною драмою людського життя – з постійним зростанням соціальної напруженості та соціальних ризиків в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу.

Висновки до розділу 3.

У третьому розділі «Особливості відображення суперечностей процесу індивідуалізації соціальних практик в новітніх теоріях сучасної соціології» представлено аналіз і узагальнення результатів дослідження з позицій методологічного індивідуалізму як концептуального підходу. Визначені гносеологічні суперечності теоретичного конструювання концепту «індивідуалізація соціальних практик» в сучасній теоретичній соціології.

Автор спирається на концептуальні ідеї теорій постіндустріального та інформаційного суспільства. Підтримки дістали погляди М. Кастельса, Д. Белла, М. Маклюена, А. Тоффлера, А. Турена, Й. Масуди, Ф. Фукуями. Більшість міркувань цих авторів підтверджують думку автора про те, що людина сучасної інформаційної

епохи живе, сприймаючи її як щось вороже й чуже, як щось, що потребує від неї постійних змін та руху, який передбачений зміною соціальної структури та культури постіндустріального суспільства, які втрачають свої базові функції. Основною цінністю людини стає – цінність самореалізації та індивідуалізації соціальних практик. Необхідність, освоєння нових інформаційних технологій жорстко диктується міркуваннями підтримки соціального статусу і соціокультурної ідентичності, що стає принципово новим чинником формування особистості.

Було сформульовано наступні висновки:

- Обґрунтовано, що індивідуалізація виступає цінністю сучасного соціокультурного розвитку людства в інформаційну епоху. Зміна цінностей, особливостей способів спілкування, породженні цифровою революцією, сприяли посиленню індивідуалізації соціальних практик. Але при цьому виникає суперечність зростання складності соціального життя, яке супроводжується інтенсифікацією процесів обміну інформацією та підвищенням потреби людей в ній. Інформаційна епоха призвела до появи у сучасної людини різноманітних, іноді конфліктуючих, ідентичностей та нових статусів.

- Суперечності індивідуалізації соціальних практик також відображені у протиріччях між прихильниками теорій «постіндустріального суспільства» та послідовниками теорій «суспільства знання». Якщо адепти постіндустріалізму пов'язували з технологічним прогресом, раціоналізацією політики управління та контролю оптимістичні надії, то ідеологи «суспільства знання» рубежу ХХ-ХХІ ст., дивляться на перспективи планування за технологічними рецептами з тривожним скепсисом. Саме різкий стрибок соціальної ваги інформаційно-комунікаційного знання робить ненадійним будь-яке планування, оскільки віртуальна середина спотворює реальні просторово-часові координати. Важливо, що для них очевидно, що знання все більше перетворюється на товар, і з прискоренням його звернення настільки ж швидко зменшується «період його напіврозпаду».

- Було визначено та обґрунтовано, що соціальна напруженість виступає механізмом індивідуалізації соціальних практик. Індивід який підлягає індивідуальній та соціальній напруженості визначає стратегію вирішення

поставлених перед ним проблем для подальшого уникнення можливих індивідуальних та соціальних ризиків.

- Обґрунтовано, що соціальні ризики виступають механізмом індивідуалізації соціальних практик, виступаючи фактором розвитку особистості, яка розвивається у боротьбі з існуючими соціальними ризиками. Соціальні ризики зумовлені імовірніризисним характером багатьох природних, соціальних і технологічних процесів, на розгортання яких впливає цілий ряд не прогнозованих, випадкових об'єктивних та суб'єктивних чинників. Це зумовлює неможливість керування суспільством як жорстко детермінованою системою.

- Уточнено поняття «персоналізація» – це процес набуття суб'єктом загальнолюдських, суспільно значущих, індивідуально-неповторних властивостей і якостей, що дозволяють виконувати певну соціальну роль, проявляти свою індивідуальну активність, творчо конструювати комунікацію з іншими людьми, активно впливати на їх сприйняття та оцінки власної особистості та діяльності.

- Уточнено поняття «персоніфіковані практики» – це практики, які встановлені шляхом процесу персоналізації, вони відображають власне сприйняття та розуміння особистістю свого вибору індивідуальної активності.

- Визначено, що індивідуалізація соціальних практик виступає фактором становлення та розвитку ідеї соціального розвитку – меритократії. Як і процес індивідуалізації соціальних практик, меритократія заохочує до кардинальних змін у соціальному порядку, соціальній структурі суспільства, з метою досягнення загального благополуччя, зниження соціальної нерівності та подолання перешкод у самореалізації індивідів.

- Встановлено, що індивідуалізація соціальних практик виступає фактором розвитку ідеалу «відкритого суспільства». Людська активність спрямована на пошуки ідеальної моделі соціального устрою – сприяє ідеям «відкритого суспільства», де люди самі створюють суспільство в якому живуть.

ВИСНОВКИ

В ході реалізації дисертаційного дослідження «Відображення суперечностей індивідуалізації соціальних практик в сучасних соціологічних теоріях» були виконані поставлені на початку роботи завдання, що дозволило досягти мети дисертаційної роботи – ідентифікувати та розкрити особливості відображення суперечностей індивідуалізації соціальних практик у сучасній теоретичній соціології. За результатами проведеного дослідження зроблені наступні висновки:

1. Аналітичний огляд основних концептуальних напрямків соціологічних досліджень процесу індивідуалізації соціальних практик встановив, що розкриття соціологічного концепту індивідуалізації соціальних практик постає актуальним питанням в сучасній теоретичній соціології. В умовах постійних соціальних трансформації, поширення глобальної тенденції індивідуалізації в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу, особливо актуалізується потреба у теоретико-методологічному та історико-соціологічному дослідженнях, метою яких є уточнення пізнавального та евристичного потенціалу концепту «індивідуалізація соціальних практик» та створення загально-соціологічної теорії індивідуалізації.

2. Здійснено історико-теоретичний огляд передумов виникнення в соціології концептів «індивідуалізація» та «соціальні практики». Звернення до об'єктивістських та інтерпретативних соціологічних підходів дає змогу розробити концептуальні засади новітньої соціологічної теорії індивідуалізації шляхом ідентифікації та осмислення шляхів подолання основних пізнавальних суперечностей пов'язаних з тлумаченням понять «індивідуалізація» та «соціальні практики». Таким чином, загальна невизначеність змісту сутнісних ознак даних понять зумовлює необхідність подолання певних пізнавальних труднощів, які виникають як наслідок спрощених теоретичних уявлень відносно наукового розуміння взаємозв'язку колективних та персоніфікованих соціальних практик.

3. Визначено характер концептуального відображення суперечностей способів та механізмів індивідуальної активності в некласичних соціологічних теоріях кінця XIX-го та першої половини XX століття. Встановлено шляхом систематизації соціологічних уявлень щодо інтерпретації понять «індивідуалізація», «соціальні практики», «індивідуальна активність», що лише в межах суб'єктивістського соціологічного підходу можна сформулювати концепт «індивідуалізації соціальних практик». Об'єктивістські соціологічні ідеї – сформовані в кінці XIX-го століття на засадах соціологічного позитивізму та соціологічного органіцизму – не надають достатнього обґрунтування концептуальним ознакам даних понять, але доповнюють їх зміст через розкриття проблеми колективних соціальних практик в організаційно-інституціональних структурах. Таким чином, значущим методом дослідження проблеми індивідуалізації соціальних практик постає метод синтезу, який дозволяє поєднати об'єктивістські та суб'єктивістські соціологічні парадигми, з метою

створення концепту індивідуалізація соціальних практик та розкриття його пізнавальної ролі та функціональної специфіки.

4. Систематизовано особливості відображення суперечностей процесу індивідуалізації соціальних практик в новітніх теоріях сучасної соціології. Звернення до об'єктивно-предметних і суб'єктивно-ціннісних соціологічних підходів надали змогу визначити основні суперечності відображення індивідуалізації соціальних практик в сучасних соціологічних теоріях: 1) суперечності індивідуалізації соціальних практик відображаються в самому контексті суперечливого процесу індивідуалізації, який розглядається як позитивне та негативне соціальне явище, притаманне соціальним системам індустріального та постіндустріального типу, яке водночас постає благом та драмою суспільного життя; 2) з одної сторони дослідницька увага зосереджена на зростанні значення Ми-зв'язків, зростаючій мобілізації індивідів та їх включення в нові великі агрегати, а з іншої – навпаки, вказується на «приріст індивідуального саморегулювання», зсув балансу Ми-ідентичності і Я-ідентичності на користь останньої; 3) існує проблема встановлення рамок постмодерного суспільства – визначення переходу від цінностей модерну до цінностей постмодерну, від повного знищення колективістського традиційного суспільства, до суспільства індивідуалізованих інтелектуалів. Таким чином, виникає потреба у фундаментальних дослідженнях змін соціальних практик та соціокультурних трансформацій соціальних систем постіндустріального типу, з метою виокремлення всіх можливих суперечностей відображення індивідуалізації соціальних практик.

5. Проведено синтез соціологічних інтерпретації індивідуалізації соціальних практик та обґрунтовано положення конституювання «індивідуалізації соціальних практик» як соціологічного концепту, відповідного поняття. Індивідуалізація соціальних практик постає як цінність сучасного соціокультурного розвитку людства через сутність визначення індивідуальної неповторності та цінності особистості. Основні цінності сучасного соціокультурного розвитку людства – знання та інформація, засновані на переході до постіндустріального розвитку суспільств призвели до появи нових свобод та обов'язків, які формують нові проблеми життєдіяльності та розвитку людини, й потребують соціологічних досліджень. Індивідуалізація соціальних практик є проявом пристосування індивідів та соціальних груп до нових глобальних проблем, сформованих глобалізаційними трансформаціями суспільств, розгортанням соціальних ризиків та соціальної напруженості. Суперечності в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах суспільного життя ведуть до незадоволеності перевагами, очікуваннями, потребами індивідів і соціальних груп за різними ознаками (етнічними, конфесійними, професійними та ін.). Таким чином, концепт «індивідуалізація соціальних практик» позначає розвиток індивідуальної активності індивіда, яка проявляється на індивідуальному та колективному рівнях соціальної діяльності та взаємодії у суспільстві.

6. Обґрунтовано пізнавальний потенціал концепту індивідуалізація соціальних практик, аргументуючи його теоретико-методологічні можливості при дослідженні трансформацій соціального порядку в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу. Виявлено здатність концепту до актуалізації відповідного

проблемного поля й одночасно – слугування в якості інструменту пізнання. Даний потенціал закладений в самому змісті поняття «індивідуалізація соціальних практик», що створює новий когнітивний рівень дослідження індивідуалізації в соціології, розкриваючи особливості формування та розвитку нових специфічних соціальних відносин та процесів в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу, що в свою чергу потребує подальшого соціологічного дослідження.

7. Застосовано концепцію методологічного індивідуалізму як теоретико-методологічної основи вивчення суперечностей індивідуалізації соціальних практик. Встановлено специфіку прояву даного процесу, фактори й механізми його реалізації, тенденції розвитку та формування. Підхід орієнтує дослідницьку модель інтерпретації індивідуалізації соціальних практик через поняття: індивідуалізм, індивідуальна активність, персоналізація, соціальні почуття, експектація, легітимація, соціальна структура, соціальний порядок, тощо. Концепт індивідуалізації соціальних практик розкривається в соціологічних метафорах «індивідуалізоване суспільство», «суспільство ризику», «суспільство знання», «відкрите суспільство» та інтерпретується через поняття: соціальна напруженість, соціальні ризики, коммодифікація, меритократія.

7. На підставі проведеного дисертаційного дослідження сформовано новий концептуальний підхід вивчення процесу індивідуалізації соціальних практик в сучасній теоретичній соціології. Зосереджено увагу на важливості проведення соціологічних досліджень з емпіричною інтерпретацією та операціоналізацією концепту індивідуалізація соціальних практик, з метою поглиблення аналізу сучасних трансформаційних процесів в соціальних системах індустріального та постіндустріального типу та розкриття концепції соціальних устроїв, наприклад – меритократії, відкритого суспільства та суспільства знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Куценко О.Д. Общество неравных. Класовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / О.Д. Куценко. – Х.: Изд-во Харьковск, 2000. – 240 с.
2. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон // Общ.ред. и предисл. П. С. Гуревича. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 608 с.
3. Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин; Пер. В.Г. Кузьминов; Под общ. ред. Н.И. Лапина. – М.: Высш. шк., 2006. – 783 с.
4. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 336 с.
5. Очерки по истории теоретической социологии: От Вебера к Хабермасу, от Зиммеля к постмодернизму./ Ред. Ю.Н.Давыдов.– М.,1994. – 380 с.
6. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 38
7. Данто А. Аналитическая философия истории / А. Данто; пер. с англ. А. Л. Никифорова, О. В. Гавришиной под ред. Л. Б. Макеевой. – М: Идея–Пресс, 2002. – 292 с.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм; пер. с фр. и послесловие Л.Б.Гофмана. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
9. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
10. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
11. Вебер М. Идея социализма / М. Вебер // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том II, 1999. – № 3.
12. Проблема индивидуализации в социологии М. Вебера и Н. Элиаса: сравнительный анализ [Текст] / Р. Е. Гергилов // Социологический журнал. – 2007. – № 3, 16 с.

13. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.– К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
14. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер; пер. с англ. И. Г. Ясавеева // 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 2004. – 620 с.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 3. – М.: Гос.изд. полит.лит-ры, 1955. – С. 71
16. Зборовский Г. Е. История социологии / Г. Е. Зборовский. – М.: Гардарики, 2004. – 608 с.
17. Парсонс Т. Структура социального действия / Парсонс Т. // О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – С. 43-328.
18. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П.Бергер, Т.Лукман; пер. с англ. М.: "Медиум", 1995. – 322 с.
19. Miller D. Consumption and Commodities. Annual Review of Anthropology / D. Miller. – Department of Anthropology, University College, London, 1995. – p. 141–161.
20. Бурдьё П. Структуры, habitus, практики / П. Бурдьё // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас: учеб. пособие, под ред. А. Леденевой. Новосибирск, 1995. – 120 с.
21. Ширшова И. Основные понятия концепции Пьера Бурдьё / И. Ширшова [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_632.htm
22. Социоанализ Пьера Бурдьё: альманах Рос. – фр. центра социологии и филологии Ин-та социологии РАН / отв. ред. Н.А. Шматко. – М.; СПб., 2001. – 304 с.
23. Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас: учеб. пособие / под ред. А. Леденевой. Новосибирск, 1995. – 120 с.
24. Гидденс Э.Г. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Г. Гидденс // 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с.

25. Гидденс Э. Элементы теории структуризации / Э. Гидденс // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995.
26. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; пер, с англ, под ред. В.А.Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
27. Волков В.В. Теория практик / В.В. Волков, О.В. Хархордин. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
28. Добреньков В.И. Социология / В.И. Добреньков, Кравченко А.И. – М.: Инфра-М, 2001. – 624 с.
29. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. № 4. 2005. – С. 13–27
30. Шабанова М. А. О некоторых преимуществах интеграции экономического и социологического анализа институциональных изменений / М. А. Шабанова // Статья 1: Институты, практики, роли. – Т. 7, № 4, 2006. – С. 11–26
31. Гутнер Г.Б. Практики идеального конструирования. Естествознание и жизненный мир / Г.Б. Гутнер // Эпистемология и философия науки. – Т. XXXII, № 2, 2012. – С. 168–183.
32. Автономов В.С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. – Спб., 1998. – 230 с.
33. Российская социологическая энциклопедия / Под общей редакцией академика РАН Г. В. Осипова. – М.: Изд.группа НОРМА–ИНФРА–М, 1998. – 672 с.
34. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ. под ред В. Л. Иноземцева // Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. «Свободная мысль». – М.: Логос, 2002. – 390 с.
35. Бауман З. Мыслить социологически / З. Бауман; пер. с англ. под ред. А. Ф. Филиппова. – Москва: Аспект–пресс, 1996. – 255 с.
36. Бек. У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика / У. Бек [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml

37. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М.: Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с.
38. Бодрийяр, Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального Текст. / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. Екатеринбург. Изд-во Уральского университета, 2000. – 100 с.
39. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: «Добросвет» 2000. – 387 с.
40. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодрийяр. – К.: Основи, 2004. – 230 с.
41. Дебор Г. Д. Общество спектакля / Г. Д. Дебор; пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. – М.: Издательство «Логос» 1999. – 224 с.
42. Социология: Классические и современные парадигмы: Хрестоматия. – М.: АНКИЛ, 1998. – 548 с.
43. Бруннер Карл. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества /Карл Бруннер // THESIS:теория и история экономических и социальных институтов и систем. Мир человека.– Осень 1993.– Т.1, вып. 3. – С.51 – 72.
44. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Г. Злобіна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 400 с.
45. Маслоу, А. Дальние пределы человеческой психики [Текст] / А. Маслоу; пер. с англ.. – СПб.: "Евразия", 1997. – 430 с.
46. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М., 1981. – С. 538–557.
47. Власова О.І. Педагогічна психологія /О. І. Власова // Навч. посібник – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
48. Рубинштейн С. Л. Проблема индивидуального и общественного в сознании человека. (Психологическая концепция французской социологической школы) / Рубинштейн С. Л. // Принципы и пути развития психологии. – М., 1959. – С. 308–31.
49. Фельдштейн Д.І. Особливості розвитку діяльності дитини в онтогенезі / Д.І. Фельдштейн // Питання психології. – 2009. – № 6.

50. Фельдштейн Д.І. Психологія розвитку особистості в онтогенезі / Д.І. Фельдштейн. – М., 2009.
51. Краткий психологический словарь / Под общей ред. А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского // ред.-составитель Л.А.Карпенко. – М.: Политиздат, 1985. – 431с.
52. Шаповаленко И.В. Возрастная психология. (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2005. – 349 с.
53. Черних Г.А. Концептуальна інтерпретація способів та механізмів індивідуальної активності в соціологічних теоріях кінця ХІХ початку ХХ ст. / Г.А. Черних // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.: Логос, 2012. – Вип.15. – С. 41–49.
54. Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма / Е. В. Осипова // История буржуазной социологии ХІХ – начала ХХ века. Под ред. И. С. Кона.. – М.: Наука, 1979. – С. 204–252.
55. Вебер М. Основные понятия стратификации [Текст] / М.Вебер; пер. с англ. А. И. Кравченко // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 147–155.
56. Мангейм К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм; пер. с нем. и англ. М.: Юристъ, 1994. – 693 с.
57. Шафф А. Социология знания Мангейма и проблема объективной истины / А Шафф // Вопросы философии, 1956. № 4
58. Мид Дж. От жеста к символу / Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты. Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 263 с.
59. Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т.Парсонс, А.Шюц: Тексты / Сост. Е.И.Кравченко/ Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – С.168–215.
60. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер // Американская социологическая мысль. – М.: МГУ, 1994, с. 535–588.
61. Черних Г. А. Особливості концептуалізації понять соціальний «статус» та «роль» в теоретичній соціології ХХ ст. / Г. А. Черних // Актуальні проблеми

- соціології, психології, педагогіки: – Збірник наукових праць. – К.: Фенікс, 2011. – Вип.12 – С. 30–36.
62. Линтон Р. Статус и роль [Текст] / Р. Линтон // Человек и общество: Хрестоматия. Под ред. С. А. Макеева. – К.:Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 29–37.
63. Теории социального статуса / [Электронный ресурс] // Российская социологическая энциклопедия. Под общей редакцией академика РАН Г. В. Осипова, 1998. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/619/>
64. Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2-х т. / К. Поппер; пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М.: Феникс, Культурная инициатива, 1992. – 528 с.
65. Словарь по обществознанию: Учебное пособие для абитуриентов вузов / Ю. Ю. Петрунин, М. И. Панов, Л. Б. Логунова и др.; Под ред. Ю. Ю. Петрунина, – 3-е изд. – М.: КДУ, 2006.– 512 с.
66. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон; пер. с фр. – М.: Канон, 1994.
67. Бергер П. Повседневная жизнь и религиозный опыт Текст. / П.Бергер, Т.Лукман // Религия и общество: хрестоматия по социологии религии; сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. М.: Аспект Пресс, 1996. – 775 с.
68. Бергер, П. Понимание современности Текст. / П. Бергер // Социологические исследования. 1990, № 7.
69. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Дж. Сорос; пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 262 с.
70. Данилова Л. В. Первобытнообщинный строй. Марксистско–ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: целостность, единство и многообразие, формационные ступени / Л. В. Данилова. – М., 1983. – 691с.
71. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Т. 1. – М., 1960. – 907 с.
72. Черних Г. А. Індивідуалізація соціальних практик як цінність сучасного соціокультурного розвитку людства в інформаційну епоху / Г. А. Черних // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.:Логос, 2013. – №4 (21). – С. 72-81.

73. Кастельс М., Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. Под научн. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ–ВШЭ, 2000. – 608с.
74. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д. Белл. – М.: Академия, 1999. – 578 с.
75. Белл Д. Социальные рамки информационного общества /Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – с. 330–342
76. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности / Д. Белл, В. Иноземцев. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 303 с.
77. Нейсбит Д. Высокая технология, глубокая гуманность: технологии и наши поиски / Д. Нейсбит; пер. с англ. А. Н. Анваера. – М.: АСТ, 2005. – 381 с.
78. Мак–Люэн М. Галактика Гутенберга / М. Мак–Люэн; пер. с англ. А. Юдина. – К.: "Ника-Центр", 2003. – 432 с.
79. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – Издательство: АСТ 2004 г. – 784 с.
80. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
81. Вольфганг Вельш. Наш постмодерный модерн / Вельш Вольфганг; пер. з нім. А. Л. Богачова, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситніченко. – К.: Альтерпрес, 2004. – 328 с.
82. Вольфганг Вельш (Магдебург, ФРГ): Основные различия традиционной, нововременной и постмодерной концепций разума / Вельш Вольфганг; пер. с нем. Владимир Абашник // Філософія: класика і сучасність. Матеріали III Харківських Міжнародних Сковородинівських читань. – Харків: «Центр освітніх ініціатив», 1996. – С. 6–7.
83. Иноземцев В. Л Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В.Л. Иноземцев // Учебное пособие для вузов. – М.: Логос, 2000. – 330 с.
84. Masuda Y. The Informational Society as Post–Industrial Society. World Future Society / Y. Masuda. – 1981. – p.33.
85. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма; пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с.

86. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль; пер. с франц. // Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с., 16 с.
87. Автономов В.С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. – СПб., 1998. – 230 с.
88. Зведений Звіт агенцій ООН в Україні, 2012 / [Електронний ресурс] //Режимдоступу:<http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/poverty/2012-ukraine-un-country-team-report>
89. Сен А. Развитие как свобода / А. Сен. – М.: Новое издательство, 2004. – 425 с.
90. Иноземцев В. Л. Зигмунт Бауман и его «индивидуализированное общество» / В. Л. Иноземцев // Высшее образование в России. – 2004. – № 1. – С. 142–145.
91. Черних Г. А. Особливості застосування З. Бауманом та У. Бекком соціологічних метафор «індивідуалізоване суспільство» та «суспільство ризику» при дослідженні індивідуалізації соціальних практик // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.:Логос, 2014. – №2 (23). – С. 58-64.
92. Бауман З. Свобода / З. Бауман; пер. с англ. Г. Дашевского, предисл. Ю. Левады. – Москва: Новое издательство, 2006. – 132 с.
93. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман; пер. с англ. Коробочкина М. Л. – Москва: Весь Мир, 2004. – 188 с.
94. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – Санкт–Петербург: Питер, 2008. – 240 с.
95. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 384 с.
96. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. – М.: Прогресс–Традиция, 2001. – 213 с.
97. Beck U., Beck–Gernsheim E. Individualization / U. Beck, E. Beck-Gernsheim. – London: Sage. 2002. – 221 p.
98. Beck U. Power in the Global Age / U. Beck. – Cambridge: Polity Press, 2005 365 p.
99. Beck U. The brave new world of work / U. Beck. – Oxford: Blackwell. 2000. – 202 p.

100. Beck U. The reinvention of politics: rethinking modernity in the global social order / U. Beck. – Cambridge: Polity Press. 1997. – 206 p.
101. Beck U. Work risk society / U. Beck. – Cambridge: Polity Press. 1999. – 184 p.
102. Turner V. Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society / V. Turner. – Cornell University Press, 1975. – 352 p.
103. Гидденс Э. Постмодерн / Э. Гидденс // Философия истории. Ред. Ю.А.Кимелев. – М., 1995. – 346 с.
104. Черных Г.А. Концептуальная интерпретация процесса индивидуализации в социологических теориях конца XIX начала XX в. / Г. А. Черных // Психология, социология и педагогика. – Март 2014. – №3 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://psychology.snauka.ru/?p=2906> – С. 65-71.
105. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н. І. Соболева // Інститут соціології НАН України. – К., 2002. – 296 с.
106. Мартинюк І.О., Соболева Н.І. Люди і роль / І.О. Мартинюк, Н.І. Соболева. – К.: Україна, 1993. – 117 с.
107. Шульга А. Легитимация и "легитимация": феноменологический анализ / А. Шульга // Институт социологии НАН Украины. – К., 2012. – 208 с.
108. Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 512 с.
109. Мунье Э. Манифест персонализма / Э. Мунье. – М., 1999. – С. 267–411.
110. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр; пер. с фр. и вступит, ст. И. Вдовиной. – М.: «КАНОН-пресс-Ц»; «Кучково поле», 2002. – 624 с.
111. Дементьева В. В. «Меритократия» Римской Республики: право, ритуал, политическая культура / В. В. Дементьева // IVS ANTIQVVM. Древнее право. № 17, 2006. С. 55–65.
112. Янг М. Возвышение меритократии 1870-2033 годы / М. Янг // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы / Сост.: В.А. Чаликовой. – М., «Прогресс», 1991. – 322 с.

113. Bell D. On meritocracy and equality / D. Bell // National Affairs. Public Interest, 1972. – Vol. 29. – p. 29–68.
114. Marris P. Just Rewards: Meritocracy Fifty Years Later / P. Marris // Political Quarterly, 2005. – Vol. 77, No. s1. – 157 p.
115. McNamee S. J., Miller R. K. The Meritocracy Myth / S. J. McNamee, R. K. Miller // Sociation Today, Spring 2004. – Vol. 2, No. 1.
116. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность / Ф. А. Хайек. – М., 1992. – С. 131.
117. Поланьи К. Саморегулирующийся рынок и фиктивные товары: труд земля и деньги / К. Поланьи // THESIS, 1993. Том 1. Вып. 2. – С. 10–17.
118. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; пер, с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 266 с.
119. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм; пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.
120. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М.: Прогресс, 1966. – С. 299–313.
121. Smelser N. Theory of Collective Behavior / N. Smelser. – N.Y.: Free Press, 1962. – 460 p.
122. Сорокин, П.А. Социокультурная динамика Текст. / П.А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Согомонова; пер. с англ. М.: Политиздат, 1992 – 543 с.
123. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект / Под ред. П. В. Акинина, С. В. Рязанцева. – Ставрополь: Сервисшкола, 2002. – 240 с.
124. Бекешкина И. Е., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности / И. Е. Бекешкина, В. С. Небоженко. – К.: Наук, думка, 1991. – 126 с.
125. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. Козер // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С. 542-556.

126. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта / А. Г. Здравомыслов. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 317 с.
127. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
128. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э. Гидденс; пер. с англ. В. Анурина. – СПб.: Питер, 2004. – 208 с.
129. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы вебер. социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М.: Мартис, 1998. – 510 с.
130. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М.: Весь мир, 2004. – 188 с.
131. Giddens A. The Consequences of Modernity / A. Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 188 p.
132. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
133. Luhmann N. Risk: A Sociological Theory / N. Luhmann. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1991. – 236 p.
134. Саєнко Ю. І. Соціальні ризики / Ю. І. Саєнко // Чорнобиль і соціум (Випуск сьомий). Відп. ред. Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. – К., 2001. – С. 160.
135. Аверьянов Л. Я. Социология: что она знает и может / Л. Я. Аверьянов. – М.: Социолог, 1993. – 119 с.
136. Бачинин В. А. Социология. Три курса лекций студентам юристам / В. А. Бачинин. – Издательство: Консум, 2003. – 576 с.
137. Гирц К. Влияние концепции культуры на концепцию человека Текст. / К. Гирц // Антология исследований культуры. Интерпретации культуры. СПб.: Университетская книга, 1997. – 1 Т. – 728 с.
138. Гоулднер А. У. Наступающий кризис западной социологии / А. Гоулднер. – М.: Наука, 2003. – 576 с.

139. Гуревич П.С. Социальная мифология Текст. / П.С. Гуревич. – М.: Мысль, 1983. – 175 с.
140. Индекс розвитку людського потенціалу 2013 (рейтинг України) / [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/index-rozvitku-lyudskogo-potencialu-2013-reyting-ukrayini>
141. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – М.: Интрада, 1998. – 255 с.
142. Иноземцев В. Л. Расколотая цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции / В.Л. Иноземцев. – М.: Academia, 1999. – 704 с.
143. Ионин Л. Г. Социологическая концепция Фердинанда Тённиса / Л. Г. Ионин // История буржуазной социологии XIX – начала XX века. Под ред. И.С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР. – М.: Наука, 1979. – С. 164–179.
144. Ионин Л. Г. Социология Георга Зиммеля /Л. Г. Ионин // История буржуазной социологии XIX – начала XX века. Под ред. И.С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР. – М.: Наука, 1979. – С. 180–203.
145. Козловский П. Современность постмодерна /П. Козловський //Вопросы философии, 1995. № 10. с.85–95.
146. Кравченко С.А. Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире: монография / С.А. Кравченко. – М. : МГИМО–Университет, 2007. – 264 с.
147. Кравченко С.А. Социологическая теория: дискурс будущего / С. А. Кравченко // Социол. исслед. 2007, № 3, с. 3–12.
148. Краткий словарь по социологии / Под ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина. – М., Политиздат, 1989. – 479 с.
149. Лиотар Жан–Франсуа (1979) Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар; пер. с фран. Н. А. Шматко «Институт экспериментальной социологии». – М.: Издательство «АЛЕТЕЙЯ», 1998. – 351 с.

150. Мнацаканян М. О. Модерн и постмодерн в современной социологии / М. О. Мнацаканян // Социологические исследования, № 12, Декабрь 2008, С. 46–53
151. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию / П. Монсон; пер. со швед. – М.: Весь Мир, 1994. – 96 с.
152. Мурадян О. С. Ценностные группы коммунитаристов и индивидуалистов в современном украинском обществе: сравнительный анализ / О. С. Мурадян // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008, с. 481–486.
153. Национальная социологическая энциклопедия – Глоссарий по социологии ВГУЭиС, 2000 г. / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/573>
154. На путях постмодернизма. // Сб. обзоров ИНИОН. [Редкол.: Андреева И. С., Галинская И. Л. (отв. редакторы) и др.] – М., 1995, 187 с.
155. Общая социология / Под ред. А.Г.Эфендиева. – М.: 2001. с. 99–108
156. Платонов Ю. Социологический глоссарий к книге «Народы мира в зеркале геополитики» / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/624/>
157. Ритцер П. Современные социологические теории / П. Ритцер. – СПб.: Питер, 2004. – 688 с.
158. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 222 с.
159. Сокал А., Брикмон Ж. Интеллектуальные уловки. Критика философии постмодерна / А. Сокал, Ж. Брикмон; пер. с англ. А. Костиковой и Д. Кралечкина. Пред. С. П. Капицы – М.: Дом интеллектуальной книги, 2002. – 248 с.
160. Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива / под ред. В. Воронкова, М. Соколова; пер. с нем. К. Тимофеевой. – СПб: Алетейя, 2008. – 160с.
161. Соціологія: Навч. посібник / За редакцією С. О. Макеева. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с.

162. Соціологія: Енциклопедія / Упоряд. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькін, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн.: Книжковий Дім, 2003. – 1312 с.
163. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Сборник / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. Е. Д. Жаркова. – М.: Рольф, 2001–640 с.
164. Философский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1983. – С. 752–753.
165. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. СПб. А–cad, 1994. – 408 с.
166. Якимец В. Н. Сложносоставные конфликты – атрибут постсоциалистической трансформации / В. Н. Якимец // Социол. исслед. 2005. N 8.
167. Giddens A. Central problems in social theory: Action structure and contradiction in social analysis / A. Giddens. – L.: Macmillan press, 1979. – 294 p.
168. Henning E.B. Creativity in Art and Science: 1860–1960 / E.B. Henning. –Cleveland, 1987.
169. Lyotard J.–F. The Postmodern Condition: Report on Knowledge / J.–F. Lyotard. – 1984.
170. Ian Smith Bitter Harvest: The Great Betrayal / Smith Ian. – London, 2001. pp. 107–108.
171. Postmodernism // A Dictionary of Sociology. Ed.by Gordon Marshall. Oxford Press, Oxford–N.Y, 1998.